

ESKİ TÜRK VE HİNT KÜLTÜRLERİNDE HÜKÜMRANLIKLARLA İLGİLİ MEFHUMLAR*

*Münevver Ebru ZEREN***

ÖZET

Bir çok kadim milletin kültürlerinde monarşik devlet yönetimi ve hükümlerle ilgili mefhumlar benzerlik göstermektedir. Ancak Hint kültürü ve onun mirasçısı olan Budizm’de hükümlerle ilgili başlıca eserler ile Kral Aşoka’nın yazıtları; Türk yazıtları ve Kutadgu Bilig ile karşılaştırıldığında bu kültürlerde dikkate değer benzerlikler olduğu tespit edilebilmektedir. Bu mefhumlar arasında Hint kültüründe “dinî öğreti” veya “kanun” başta olmak üzere bir çok farklı anlam ifade eden dharma, Türk kültüründe devlet yönetiminin esaslarından en önemlisini teşkil eden “töre” ile bazı yönlerden örtüşmektedir. Öte yandan iki kültürde millî şuur ve devlet yönetiminde dinin rolü açısından önemli farklılıklar mevcuttur. Hükümdarın ortaya çıkışı, toplum içindeki yeri, görev ve nitelikleri, ilahî menşeli oluşu gibi bazı mefhumlar bir çok benzerlik taşıdığı kadar, önemli farklılıklar da arz etmektedir. Keza Türklerde, cihan hâkimiyeti mefkûresi olarak ifade edilen yeryüzünü yönetme ideali ile birlikte gelen dünya hükümdarlığı mefhumu, Hint kültüründe ve özellikle Budizm’de “çakravartin” anlayışı ile pek çok açıdan benzeşmektedir. Hükümlerle ilgili bu mefhumlara ilişkin önemli semboller tekerlek, güneş, ay, arslan olup bahsedilen eserlerde sembollerin kökenine ve anlamına ilişkin benzer açıklamaların yer alması da oldukça çarpıcıdır.

Anahtar Kelimeler

Türk, Töre, Hint, Kültür, Budizm, hükümler, dünya hükümdarı

GİRİŞ

Eski çağlarda devlet teşkilâtının teşekkülü ile birlikte, bu teşkilâtı yönetecek hükümdarlar ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı çoğu eski kavim ve milletlerin geçmişinde hükümlerle ilgili benzer mefhumların mevcut olması pek tabiidir. Sümer, Mısır, Türk, Hint, İran ve Çin gibi dünyanın en

* Makalenin geliş tarihi: 06.04.2016 / Kabul Tarihi: 03.05.2016

** Yrd. Doç. Dr., Haliç Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ebruzeren@yahoo.com

eski ve büyük medeniyetlerinde, devlet teşkilâtı ve yönetimi farklılıklar göstermekle birlikte, devletin başındaki hükümdara genellikle “ilahî menşe” atfedilmiş, hükümdarın gücünü ve yetkisini Tanrı veya tanrılardan aldığı inancı yerleşmiştir.¹ Bu inanç doğrultusunda bir kavmin veya milletin tarihinde evrensel dinlerin ortaya çıkışından önce var olan millî dinler döneminde din ve devlet işlerini yürütme yetkileri, genellikle ilahî menşeli olarak addedilen hükümdarlar tarafından yerine getirilmiştir.²

XX. yüzyıldan itibaren yapılan bilimsel araştırmalarda, özellikle tek tanrılı dinleri benimsemiş monarşik yönetime sahip toplumlarda, hükümdarın ve din kurumunun birbirlerinin varlıklarını ve gücünü karşılıklı olarak destekledikleri görüşü ağırlık kazanmıştır.³ Aslında bu görüş, eski Türk kültürü için de geçerlidir. Kadim Türkler’in en eski dinleri olan Gök Tanrı dininin izleri ile onun etrafında şekillenen Tanrı-hükümdar-halk ilişkileri, hükümdarın halka kendisinin ve devletin icraatlerini naklettiği ve halka devletin bekâsı için nasihat ettiği *bengü taş* yazıtlarında kayıtlıdır. Milâttan binlerce yıl öncesinden itibaren etnik, siyasî ve dinî bir çok değişime maruz kalmış olan Hint medeniyetinde ise sosyal yapı, devlet teşkilâtı ve hükümlanlık mefhumlarında çok tanrılı dinleri önemli rol oynamıştır. Her dönemde farklı kutsal kitapların, tanrıların, kültlerin ve hatta farklı dinlerin ön plana çıktığı bu zengin kültür ortamında, monarşik hükümlanlığa dair mitler ve anlatılar da çeşitlilik göstermiştir.

M.Ö. VI. yüzyılda Hindistan’da ortaya çıkan Budizm’in Turfan Uygurları’nın kültürüne etkilerini incelediğimiz çalışmamızda, daha önceleri dünyaya sırt çevirmiş münzevî bir din olduğu için Türkler’in savaşı karakterlerini zayıflattığı düşünülen Budizm ve bu dini kuran Buda’nın

¹ Bu konuda özellikle S.Chen’in başta Çin, Hint, İnan ve Türk muhitleri olmak üzere Eski Asya kültürlerinde hükümdarların “Göğün Oğlu”, “Tanrının Oğlu” olarak adlandırılması ve Tanrı ile ilgili adlar ve unvanlar almaları hakkındaki karşılaştırmalı araştırması dikkat çekicidir. Sanping Chen, “Son of Heaven and Son of God: Interactions among Ancient Asiatic Cultures Regarding Sacral Kingship and Theophoric Names”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, XII/3 (November 2002), 289-325.

² Gustav Mensching, *Din Sosyolojisi: Din, Kültür ve Toplum İlişkileri*, çev. Mehmet Aydın, Literatürk Yayınları, Konya 2012, s. 57-68.

³ *Monoteistic Kingship. The Medieval Variants*, ed. A. Al-Azmeh, J. M. Bak, Central European University Press, Budapest-New York 2004.

farklı veçheleriyle karşılaşmıştık.⁴ Bunlar arasında Budizm'in hükümler hakkında eski Hint kültüründen ödünç aldığı "kanun" anlamındaki *dharma* ve "dünya hükümdarı"nı ifade eden *çakravartin* gibi kavramların, eski Türk kültüründe *töre* ve *cihan hâkimiyeti* gibi mefhumlarla örtüşmesine şimdiye kadar dikkat çekilmemiştir. Bu makalede bu konuyu eski Hint kültüründe hükümlerlik ile ilgili bilgilerle geliştirmek suretiyle, Türk kültürü ile karşılaştırmalı olarak incelemeye çalıştık. Fakat konunun çok geniş olması ve Budist Hint kültürüne vurgu yapmak istememiz sebebiyle, *dharma*'nın genel tanımının ardından ancak dine dayalı bir devlet yönetim modeli olan Aşoka'nın *dharma*'sını, bundan neredeyse bin yıl sonra yazılan Türk yazıtları ve XI. yüzyıl ürünü *Kutadgu Bilig* üzerinden Türk töresi ile karşılaştırılabildik. Ayrıca her iki kültürde hükümlerlik ortaya çıkışı ve toplum içindeki yeri, ilahî nitelikleri ve dünya hükümlerliği mefhumlarını, Budizm'in de esas aldığı en önemli eski Hint eserleri, *Altun Yaruk Sutrasi* ve yukarıda zikrettiğimiz Türk kaynaklarından derlediğimiz bilgilerle değerlendirdik. Dolayısıyla bu yazı, konu açısından bir giriş mahiyetinde olup eski Türk ve Hint kültürlerinde hükümlerliğe ilişkin benzerlikler, bu iki milleti tarihleri boyunca yöneten önemli hanedan ve hükümler dönemleri birebir ve mümkünse kronolojik olarak karşılaştırılmalıdır. Zira yoğun siyasî, dinî ve ekonomik ilişkiler sebebiyle daima kültür etkileşiminde olan bu iki milletin, hatta Hint ve İç Asya kavimlerinin medeniyetlerindeki benzerlikleri ortaya koymak, Aryan istilâsı sonrası tarih ve medeniyetini ön plana çıkaran Hint-Avrupa tarih teorisi güdümündeki tarihyazıcılığına ilmi yorumlar getirmek için de zarurîdir.

Toplum Yapısı ve Hükümlerlik Toplumdaki Yeri

Eski Türk ve Hint toplumları arasında dikkati çeken temel farklılıklardan biri, Türkler'in anavatanlarında olduğu gibi göç edip yaşamaya başladıkları coğrafyalarda da çoğunlukla egemenlik kurmalarına karşın, Hintliler'in uzun dönemler boyunca kendi vatanlarında dahi güçlü yabancı hanedanlar tarafından yönetilmiş olmalarıdır. Hint kültüründe yabancı egemenliği, özellikle M.Ö. ikinci bin yılda yaşanan Aryan (Arî) istilâsı, yabancı yönetici sınıf-yerli halk ayrımını ve gerilimini yarattığı gibi dinî ve

⁴ Münevver Ebru Zeren, "Maniheizm ve Budizm'in Uygurlar'ın Kültür Hayatına Etkileri", *Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, İstanbul 2015.

sosyal yapıda da köklü değişikliklere neden olmuştur. Bütün bu dış etkilere rağmen eski Hindu dini, kimi zaman farklı veçhelere bürünerek de olsa Hint halkını derinden etkilemeye ve zengin Hint felsefesinde yaşamaya devam etmiştir. Hint kültüründe hükümanlık anlayışına geçmeden önce, kast sistemini anlamak ve bu sistemin Hint kaynaklarında “kadim yol, ebedi kanun (*akalika dharma*)⁵”, “ezeli-ebedi din (*sanatana dharma*)⁶” olarak adlandırılan “kanun” ve/veya “din” ile olan ilişkilerini ele almak yararlı olacaktır.

a) Hint Kast Sistemi ve Yönetici “Kşatriya” Kastının Sistemdeki Yeri

Hint kast sistemini anlamak için, öncelikle insanın evren ve “Mutlak Olan”la ilişkisini anlatan Hindu felsefesine nüfuz etmek gerekir. Hindu düşüncesine göre, insan karmaşık kimliğini dört yoldan ifade edebilir: İçgüdüleri ve doğal istekleri, güç ve mülkiyet için duyduğu şiddetli arzu, sosyal amaçları ve ruhsal arzusu. Bu ifade tarzı da Hintliler tarafından “insanın amacı”nı ifade eden *puruşārtha* mefhumu ile ifade edilir ki bunlar da dört tanedir: İstekleri ve doğal içgüdülerin estetik bir şekilde ifade edilmesi (*kama*), maddi refah (*artha*), doğruluk ve ahlâklı yaşam (*dharma*) ve ruhsal yaşamı (*moksha*)⁷. Karma yasası ile birlikte bahsedilen dört amaca ulaşmak için, bireysel yaşamda ahlâkî açıdan dört aşama (*āśramadharmā*) tanımlanır: Öğrenci yaşamı, aile reisi yaşamı, münzevî yaşamı ve çileci yaşamı.

Toplumun ahlâkî düzeni için uygulanan plan (*varnadharma*) da bireysel yaşam aşamalarına benzer şekilde yapılanmış olup dört sınıflı kast sistemini oluşturur: Din adamlarının oluşturduğu *Brahman* sınıfı, savaşçı ve hükümdarların oluşturduğu *Kşatriya* sınıfı, ticaret ve tarım ile uğraşanların oluşturduğu *Vaişya* sınıfı ve işçilerin oluşturduğu *Śūdra* sınıfı.⁸ Bu sosyal sistem, *Rig Veda*’da insanın yaratılışı mitinde kozmik

⁵ Ananda K. Coomaraswamy, *Hinduizm ve Budizm*, çev. İsmail Taşpınar, İstanbul 2000, s. 72.

⁶ M. Hanefi Palabıyık, “Hint Dinleri ve İslam”, *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri (31 Ekim-1 Kasım 2002)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2006, s. 276.

⁷ *The Religion of the Hindus*, ed. K. W. Morgan, The Ronald Press Company, New York 1953, p. 135.

⁸ *a.g.e.*, p. 136-151.

insan *Puruşa*'nın tanrılar tarafından parçalanması sonucunda ortaya çıkmış; *Puruşa*'nın ağzı Brahman, elleri Kşatriya, uylukları Vaişya ve ayakları Şudra sınıfını oluşturmuştur.⁹ Şudraların altında da kast dışı olanların grubu bulunmaktadır. Bu dört temel sınıfa rağmen, günümüzde Hindistan'da üç binden fazla kast sınıfı bulunmaktadır. Bir Hintlinin yeme-içme ve giyinme şekli, kullandığı dil, ibadet biçimi, sosyal hayatı, evlilik ve mesleğini kesin sınırlarla belirleyen kastı doğumuyla birlikte belli olur, kabul töreniyle teyit edilir ve bu kasttan ancak ihraç suretiyle çıkarılabilir.

Kast sisteminin doğuşuyla ilgili olarak Hindistan'ı istilâ eden Aryanların kendi ırklarını yerliler ile karışmaktan korumak istemeleri, aynı amaçla brahmanların sunî bir şekilde din adamları sınıfını oluşturmaları, kast sisteminin menşei olduğu savunulan meslek gruplarının meslekî sırlarını korumak istemeleri gibi teoriler öne sürülmüştür. Kast sistemini en iyi şekilde anlatan ve savunan eser, M.Ö. II. yüzyılda yazıldığı düşünülen *Manu Kanunnamesi*'dir. Eserde kast sistemine itaatin dharmanın özünü oluşturduğu ifade edilmiştir.¹⁰ Hintlilerin ünlü *Mahabharata Destanı*'nin bir bölümü olan *Bhagavad Gita* da, kast sistemini ahlaki açıdan idealize etmiş; kastlardaki farklılıklar yerine kastın farklı işlevleri yerine getirerek toplumun en iyi şekilde yürütülmesine hizmet etmesinin önemine işaret etmiştir. Hintli araştırmacı A. Coomaraswamy ise, Batı zihniyetinin anlamakta zorlanacağı bu sosyal düzenin, işlevlerin bir bütün haline gelmesiyle bir yandan genel refahı sağlamayı, bir yandan da toplumun her üyesine kendi öz niteliğini mükelleştirme imkanı sağlamayı hedeflediğini bildirmektedir. Üstelik “kanun” ile özdeşleşen Hindu dini “*kelimenin tam anlamıyla bir itaatten ibarettir*”.¹¹

⁹ Toplum veya devlet yapısının insan vücuduna benzetilmesi, Platon ve Farabî'de de görülür. Örneğin Farabî'nin *Medinetü'l-Fazıla*'sında ilk siyasî birliği teşkil eden ideal sitede yurttaşlar bedendeki organlara karşı gelir ve her bir grup belli bir görevi yerine getirir. Bu şekilde yapılan işbölümü ve toplumsal dayanışma, ideal siyasî birliği ortaya çıkarır. Farabî bu işbölümünde en önemli görevin, devleti şahsî hususiyetleri sayesinde faziletli kılacak hükümdara ait olduğunu bildirir ve ardından bu nitelikleri sıralar. M. Arslan, *Kutadgu Bilig*'de Farabî'nin felsefesi görüşlerinin oldukça etkili olduğu görüşündedir [Mahmut Arslan, “Kutadgu-Bilig'de Ahlak ve Siyaset Felsefesi”, *Sosyoloj Konferansları Dergisi*, XXI (1986), 33-35].

¹⁰ *The Religion of the Hindus*, p. 146.

¹¹ Coomaraswamy, *a.g.e.*, p. 60.

Hinduizmde, Hindistan'da *raja* veya *maharaja* ("büyük kral") olarak ülkeyi yöneten ve kşatriya sınıfının başındaki hükümdarın toplumdaki özel görevi olan *rajadharma* ("kralın dharması") *artha* ile birlikte tanımlanmıştır. Örneğin Bhagavad Gita'da kralın görevi savaşmak ve öldürmektir ve o, *dharma*'sına göre *vijigishu* ("ülkesini genişletmek için çaba gösteren kişi")'dir.¹² (Resim 1). Bhagavad Gita, M.Ö. 3000 yıllarında geçen bir dünya savaşına katılan *Kral Arjuna*'nın savaş ve hayat hakkındaki sorularını ve çelişkilerini göstermesi konumuz bakımından önem arz etmektedir. Bu eserde Arjuna'nın dört kastın doğası ve nitelikleri hakkındaki sorusuna cevap olarak, *Vasudeva* kraliyet sınıfı için şu açıklamayı yapmıştır: "*Kşatriya ise kalplere korku verecek şekilde heybetli, cesaretli, azametli, keskin dilli, cömert, zorluklardan yılmayan, büyük ve ağır işleri kolaylaştırmayı seven biri olmalıdır*".¹³ Bunun ardından Vasudeva Arjuna'yı düşmanla savaşa teşvik ederek şunları söyler:

"Ey uzun kollu adam! Bilmez misin ki sen Kşatriyasın! Senin soyun meydan okumalara cesaretle karşı koyan, zamanın şartlarına ve olumsuzluklarına aldırmayan, şan ve şereflerine düşkün olan asil ve cesur bir soydur. Unutma ki sadece görevini yaptığında asaletini koruyabilirsin. Kim mücadele ederse devlet ve nimete o nail olur. Yine kim ki böyle bir mücadelede ölürse, o cennet ve rahmete erer. Öte yandan eğer sen düşman karşısında zayıflık gösterir, düşmanı öldürme konusunda çekingen davranırsan, senin ismin sonsuza dek korkak ve utangaç biri olarak zikredilir. Adın kahramanlar ve büyük savaşçılar arasından silinir, onların gözünden düşersin ve artık adın onlarla birlikte anılmaz. Ben böyle bir durumdan daha kötü bir ceza bilmiyorum. Senin için ölüm böyle alçaltıcı durumlara düşmekten daha iyidir. Bundan dolayı eğer Tanrı size savaşmayı emretmiş, mücadele görevini senin kastına bahşetmiş ve size bunun için yaratmışsa vazifeni yerine getir! Herhangi bir dünyevi menfaat beklemeksizin O'nun iradesine uy ki amelin tamamen O'na has olsun".¹⁴

¹² Helmut Hoffman, "King and Kingship in Indian Civilization", *East and West*, vol. IV/4 (January 1954), p. 240.

¹³ Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Birûnî, *Tahkîku mâ-li'l-Hind*, çev.K. Burslan, haz. A. İ. Yitik, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 61 (Bhagavad Gita, 18/41-45).

¹⁴ *a.g.e.*, s. 62 (Bhagavad Gita, 2/31-38).

RESİM 1: Kuruşektra Savaşı ile İlgili Minyatür (Wikipedia)

Hintlilerin eski çağlardaki yaşamını anlatmanın yanı sıra özellikle siyaset, bilim ve toplum hukuku açısından önemli eserlerden birisi de Aşoka'nın büyükbabası Maurya kralı *Candragupta* (M.Ö. 323-298)'nın bakanı olarak bilinen *Kautilya*'nın yazdığı düşünülen *Arthaşāstra* ("Yönetim ve siyaset el kitabı")'dır.¹⁵ Arthaşāstra'ya göre hükümdar, tanrılarla birlikte kraliyet kalesinin ortasında yer alırken yönettiği dört sınıftan *brahmanlar* kuzeyde, *kṣatriyalar* doğuda, *vaiśyalar* güneyde ve *sudralar* batıda olmak üzere dört ana yönde yerleşmişlerdir.¹⁶ Tekerleğin merkezinde hareketsiz olarak kalabilen "dünya hükümdarı" çakravartin ise kast sisteminin dışında, yani *atīvārna*'dır.

¹⁵ Hoffman, *a.g.m.*, p. 243. Bu eserin M.Ö.300–M.S.300 tarihleri arasında yazıldığı tartışılmaktadır (S.J. Tambiah, *World Conqueror and World Renouncer, A Study of Buddhism and Polity in Thailand Against a Historical Background*, New York, Cambridge University Press, 1976, p. 27).

¹⁶ Giovanni Verardi, Alessandro Grossato, "The Kushana Emperors as Cakravartins Dynastic Art and Cults in India and Central Asia", *East and West*, vol. XXXIII, nr.1/4 (December 1983), 261.

Arthaşastra’da başlıca görevi ülkesi için “maddi yararlılık” olan *artha*’yı sağlamak olan hükümdarın nitelikleri ve yapması gerekenler de anlatılmıştır. Ancak hükümdar en kudretli kişi olmasına rağmen, halkın kendi dharma’larını gerçekleştirmelerine karşı çıkamaz, ülkesini ve halkını korumakla (*rakshana*, *palana*) görevlidir. Aynen çilecilerin yaptıkları gibi duygu ve zihnini kontrol altına alan metodları (*tapas*) yerine getirmelidir; ancak bu şekilde Tanrı tarafından verilen gücün sembolü olan “*yedi cevher*”e (*saptaratna*) sahip olabilir. Çin imparatoru gibi Hint rajası da halkının günlük yaşamı, ahlâkının yanı sıra ülkesinin başına gelen savaş, açlık, sefalet ve doğal afetlerden sorumludur.¹⁷ Arthaşastra’da yazıldığı gibi, Hintliler’e göre bir devletin diğer organları olan *prakriti*’lerin de hükümdar tarafından özenle seçilmesi ve birlikte hareket etmeleri gerekmektedir. Bunlar *amâtya* (danışman, bakan), *râshtra* (tarımsal ülke toprağı), *durga* (kale), *kosa* (hazine) ve *danda* (önceleri âsâ, ardından güç, hukuki otorite son olarak da ordu anlamlarında kullanılmıştır)’dır. Hükümdarın sahip olduğu âsâ ile simgelenen *danda* olmadan “büyük balığın küçük balığı yuttuğu durum” (*matsyanyâya*) meydana gelir. Ancak şiddet doğrudan tehlike durumlarında kullanılmalı ve diplomasiye (*mantrasakti*) öncelik verilmelidir.

Temel felsefi ve kavramsal özelliklerini Hindu dininden almakla birlikte Budist hükümdarlık kavramı, Hint mitolojisinin ilk kaynakları olan Vedalar’ın ortaya çıktığı dönemden bu yana gelişen Brahmanist teoriden oldukça farklıdır.¹⁸ En temel farklılık, Budizm’in benlik, kişilik (*atman*) kavramlarını reddetmesidir. Üstelik Budist kozmoloji, dünyanın yaratılışını ilahî güç ile değil insanların davranışlarından oluşan karmik enerji ile açıklamaktadır. *Agganna Suttanta*’da aktarılan Budist kozmogoni ve kozmoloji anlayışına göre, zaman içinde insanların anlaşmazlıkları sonucunda bir kral seçilerek kraliyet müessesesi oluşturulmuş, ardından toplumun sosyal sınıfları ortaya çıkmıştır. Bu nedenle kraliyete verilen önem ve yapılan vurgu oldukça fazladır. Ancak kozmik kanun ve nirvana’ya ilişkin *dharma*, hükümdar tarafından uygulanan *doğruluk dharma*’sından üstündür. Buna rağmen doğruluk *dharma*’sını en iyi bilen, uygulayan ve halka bu konuda rehberlik eden *sangha* (Budist ruhban sınıfı) ile hükümdar arasında karşılıklı

¹⁷ Hoffman, *a.g.m.*, p. 241-242.

¹⁸ Tambiah, *a.g.e.*, p. 19-22.

bir ihtiyaç ilişkisi söz konusudur. Din himayesi ve sangha, düzenli ve müreffeh bir toplumda faziletler ve sevapların kazanıldığı bir ortam bulurken kral da ülkesini iyi yönetmek ve kendi faziletini, sevabını kazanmak için *sangha*'ya ihtiyaç duyar.¹⁹

Cakkavattisihanadasutta'da hükümdarın maiyeti olarak ise en önde gelen devlet memurları olan *amâtyalar*, konsey üyeleri (*pârisajya*), ekonomi denetleyicileri (*gana-mahâmatta*), koruyucular (*anîkattha*), kapı muhafızları (*dovârîka*) ve büyücüler sıralanmıştır.²⁰ Budist kozmolojide, dünya dört ana yönde yer alan dört krallığa bölünmüştür; bunlar yine dört adet *lokapala* tarafından korunurlar. Bu dört krallığa hükmeden hükümdar, dünyaya hükmetmiş olur ve “dünyanın efendisi”, *sarvaloga* olarak adlandırılır.²¹

Budizm'de iz bırakan en önemli efsanevî hükümdar, M.Ö. III. yüzyılda Maurya Devleti'ni yönetmiş olan *Kral Aşoka*'dır. Onun döneminde Budist rahipler Sri Lanka'dan Yunan devletlerine kadar seyahat ederek 73.000 kişiyi Budist yapmışlar ve 1000 kişilik bir Budist rahip topluluğu oluşturmuşlardır.²² Budist anlatılarda “dünya hükümdarı” olarak nitelenen ve önceleri efsanevî olduğu düşünülen bu hükümdarın bıraktığı yazıtlar sayesinde gerçek bir kişi olduğu anlaşılmıştır. Dünya tarihinde savaşmayı bırakarak ülkesini tamamen barış ve *dharma* doğrultusunda yönetmesi ile eşsiz bir hükümdar olan Aşoka, ayrıca ülkesini bayındır hale getirmesi ve hayırseverliği ile de tanınır. Tahta çıkmasından yedi yıl sonra Budist olan Aşoka'nın asıl ruhanî değişimi, 100.000 kişiyi öldürüp 150.000 kişiyi esir aldığı kanlı Kalinga Savaşı'ndan sonra gerçekleşmiştir. Bu savaşın ardından Budist rahiplerle vakit geçiren ve kendisi de rahip olan Aşoka, barış yoluyla 118 farklı kabilenin yaşadığı Hindistan'ı birleştirmiş ve bir çok devletle başarılı diplomatik ilişkiler kurmuştur.²³

¹⁹ *a.g.e.*, p. 41. Sangha, Budist cemaati olduğu kadar Budist rahip ve rahibelerin oluşturduğu dinî topluluğu ifade etmekte için de kullanılır.

²⁰ Hoffman, *a.g.m.*, s. 242.

²¹ Verardi, Grossato, *a.g.m.*, p. 234.

²² Daisaku Ikeda, *Buddhism, The First Millenium*, çev. B. Watson, Kodansha International Ltd., Harper & Row, Tokyo, San Fransisco, New York 1977, p. 41-43.

²³ *a.g.e.*, s. 43-46.

Budizm, Hindistan tarihinde Kuşan döneminde, özellikle M.S. II. yüzyılda Kral Kanişka'nın hükümdarlığı devrinde ikinci kez büyük derecede himaye görmüştür. Kuşan döneminde *Güneş Tanrısı Surya*'ya verilen önem ve Kuşan sanatında neredeyse Surya ve Kuşan hükümdar tasvirlerinin birbirlerinden ayırdedilemeyecek kadar benzer olması çok dikkat çekicidir.²⁴ Surya, genellikle atlar tarafından çekilen bir arabada veya iki yanında atlar veya bazen aslanlar bulunan bir tahtta otururken resmedilmiştir. *Simhasana* olarak adlandırılan *arşanlı taht* ise, Matura şehrinde bulunan *Vima Kadphises* heykelinde olduğu gibi Kuşan hükümdarları tarafından sıkça kullanılmıştır. Her hükümdarın simhasana'ya sahip olamayacağı ve bu tahtın sadece çakravartinler tarafından kullanılabilceğini²⁵ hatırlatmak gerekir (Resim 2).

RESİM 2: Aslanlı Tahtta Oturan Kuşan İmparatoru Vima Kadphises, Matura, M.Ö. I. Yüzyıl, Matura Hükümet Müzesi (Wikimedia)

²⁴ Verardi, Grossato, *a.g.m.*, p. 262.

²⁵ *a.g.m.*, p. 268.

b) Eski Türk Toplum Yapısı ve Türk Hükümdarının Toplumdaki Yeri

Eski Türk toplumu, devlet-hükümdar-millet mefhumlarının birbirlerini var eden ve varlıklarını devam ettirmesini sağlayan bir teşkilatlanmanın ürünüdür. Bu üçlüyü bir arada tutan ve sarsılmaz bağlarla birleştiren de yine bu üçlünün ürünü olan Türk töresidir. Kutadgu Bilig’de Hükümdar *Kün-Toğdı*, töreyi simgelemektedir. E. Esin de Türk hükümdarının “töre” veya “töreyi veren” anlamında *töre*, *törüglüg* ve *yang* olarak adlandırılmasından yola çıkarak, Türk hükümdarının dharma’yı koruyan Hint hükümdarına benzediğinden bahsetmektedir.²⁶

S. M. Arsal, özellikle Büyük Hun Devleti yönetim modelinden yola çıkarak Türk devlet telâkkisini mutlak monarşiden ziyade, “il”in boy beyleri tarafından idare edilen “beylik”lere bölündüğü, ancak devletin Tengri kutuna sahip ve savaş zamanı başkomutan olan merkezî bir hükümdar tarafından yönetildiği monarşik bir sistem olarak tanımlamıştır.²⁷ Aynı yazar, VI.-VIII. yüzyıllar arasına Türk toplumunun beyler, halk (*kara bodun*) ve esirler olmak üzere üç sınıftan müteşekkil olduğunu ifade eder.²⁸ Beyler sınıfında hükümdar sülâlesi ve şadapıt unvanlı beyler dışında ırsî bir durum söz konusu değildi. Dolayısıyla halktan biri de üstün özellik ve icraatleri doğrultusunda beyler sınıfına girebilirdi. Savaşlarda mağlup olan esirler, onların çocukları ve torunlarının oluşturduğu esirler sınıfı, Roma İmparatorluğu’ndaki gibi kötü muameleye tabi tutulmadığı gibi, eski Hint kültüründeki kast gibi katı ve değişmez kuralları olan bir sınıf değildi. Bunun dışında Türk toplumunda özellikle Maniheizm ve Budizm gibi yabancı dinlerin etkisiyle ruhanîler veya ruhbanlar sınıfı oluşmuş ve bunlar bir takım imtiyaz ve vakıflara sahip olmuşlardır.

²⁶ Emel Esin, “Turkic and Ilkhanid Universal Monarch Representations and the Cakravartin”, *Proceedings of the Twenty-Sixth International Congress of Orientalists, New Delhi 4-10th January, 1964*, Organising Committee XXVI International Congress of Orientalists, New Delhi, Rabindra Bhavan, 1968, vol. II, 93. Törüglüg aynı zamanda hükümdarın devleti yönettiği saray anlamında da kullanılır (*a.g.m*, p.94).

²⁷ Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1947, s. 222-225.

²⁸ *a.g.e*, s. 287, 328-333.

A. Donuk, yazıtlar ve Türk devlet yönetiminin el kitabı olan Kutadgu Bilig'den yola çıkarak Türk hükümdarının sahip olması gereken özellikleri sıralamıştır.²⁹ Bunlardan bilge, erdemli, cesur, kahraman, güçlü, dürüst ve merhametli olmak ön plana çıkmaktadır. Adil ve güçlü bir hükümdarın sahip olması gereken niteliklerin hepsini taşıması gereken Türk hükümdarı, yönetme yetkisini Gök Tanrı'dan kut ile alır ve Kutadgu Bilig'de açıklandığı üzere adalet (*könilik*), iyilik, faydalılık (*uzluk*), eşitlik (*tüzlük*) ve insanlık (*kişilik*) esaslarına dayanan töreyi³⁰ hem halkı için uygular, hem de dünyanın dört bir tarafına yaymaya çalışır. Ancak hükümdar töreye uygun davranmaz, halkını gözetmez ve görevlerini yerine getirmez ise kut ondan kaçır gider. Türk töresinde bahsedilen bu temel esasların dışındaki hükümler, zamana ve şartlara uymak amacıyla devlet meclisinin (*toy, kurultay*) onayı alınmak suretiyle hükümdar tarafından değiştirilebilirdi. Hükümdarın ağzından çıkan her sözün kanun sayılmadığı Türk devlet yönetiminde, Türk töresi üstünlüğünü ve sarsılmaz konumunu her daim korumuştur. Bu durum da, Tanrı lütfu olan “kut”tan ötürü *karizmatik* olarak nitelendirilen Türk hükümdarlık anlayışı ve buna bağlı olarak sosyal düzenin dinî değil, siyasi temelleri olduğunu ispatlamaktadır.³¹

Çin'de ikinci büyük hanedanı kuran Choular'a dair günümüze kadar gelmiş eserlerden *Chou-Li (Chou Enstitüleri)* gök, dünya ve insan arasında kozmik bir aracı olan hükümdarın görevi için şunları nakleder: “*Kral kendi başına krallığı oluşturur. O dört yönü belirler ve esas konumu sabitler. Başkenti ve ülkeyi planlar. Bakanlıkları oluşturur ve görevlerini ayırıştırır, böylelikle halkı için kaideleri belirler.*”³² Hükümdar, ülkenin kutsal coğrafyasını astronominin unsurları olan yıldızlar ve takımyıldızlara göre belirlemelidir. Ayrıca güney yönüne bakan tahtı ve sarayı ile kutup yıldızı gibi sabit şekilde etrafında dönen ve kendisine tabi olan yıldızları yönetir.³³ Görüldüğü üzere Chou döneminde hükümdarlık, evren düzenini sağlamak için vazgeçilmez en

²⁹ Abdülkadir Donuk, *Türk Hükümdarı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1990.

³⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1980, s. 20-21.

³¹ Donuk, *a.g.e.*, s.40-41.

³² Julia Ching, “Son of Heaven: Sacral Kingship in Ancient China”, *T'oung Pao*, Second Series, c.83, facs.1/3, State and Ritual in China (1997), p. 37.

³³ *a.g.m.*, p. 39.

mühim unsur olarak kabul görmüştür. Türkistan'da Eski Türk toplumunda hükümdarlığın tam olarak nasıl ortaya çıktığına dair tarihî bilgiler ve mitolojik anlatılar bulunmamaktadır. Ancak Orhun Yazıtları'nda yer alan aşağıdaki ifade, Bumin Kağan ve İstemi Kağan'dan bahsetmekle birlikte adetâ hükümlerinin Türk kozmolojisinde dünyanın yaratılışından hemen sonrasında gerçekleştiğine işaret etmektedir:

*“Yukarıda mavî gök, aşağıda kara toprak yaratıldığında ikisinin arasında (da) insanoğlu yaratılmış. İnsan oğullarının da üzerine atam, dedem Bumin Kağan, İstemi Kağan tahta çıkmışlar. Tahta çıktıktan sonra Türk halkının ülkesini, yasalarını ele alıp düzenlemişler”.*³⁴

(Kültigin Yazıtı Doğu Yüzü, 1. satır)

Orhun bölgesinde İlderis Kağan'a ait olduğu düşünülen Şivet-Ulan ve Bilge Kağan külliyelerinde yapılan kazılarda arslan heykelleri bulunmuş olmasın³⁵ (Resim 3) ve bazen arslan taht üzerinde tasvir edilmiş tigin heykellerine rastlanması³⁶ arslanın Türklerde hükümdarlığa dair sembollerden biri olduğunu akla getirmektedir. Nitekim Kutadgu Bilig, bize güneşle özdeşleştirilen Türk hükümdarının *arslan olan burcu* nun niteliklerini saymaktadır: *“Ayrıca bu güneş burcu sabittir; sabit ve kararlı dediğimin sebebi onun aslı, kökü sağlam olduğundandır. Bu güneş burcu Aslan'dır; bu burcun yeri hiç kımlanamaz, oynamadığı için de asla bozulmaz”.*³⁷ (KB 833-834)

³⁴ *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*, haz. Mehmet Ölmez, Bilgesu Yayınları, Ankara 2012, s. 92.

³⁵ İlhami Durmuş, “Arkeolojik Kalıntı, Buluntu ve Yazılı Belgelere Göre Köl Tigin-Bilge Kağan Anıtlıkları ve Bu Anıtlıklardaki Türk Kültür Unsurları”, *Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi*, 2007/1, s. 47, 51-52, 54.

³⁶ Esin, *a.g.m.*, s. 103.

³⁷ Yusuf Has Hâcib, *Hâcib Böyle Dedi: Kutadgu Bilig'den Seçmeler*, haz. Kemal Yavuz, Mostar-İstanbul 2012, s.129-130.

RESİM 3: Şivet Ulan Külliyesi'nde bulunmuş arslan heykel kalıntıları (onturk.org)

HÜKÜMDARIN İLAHÎ MENŞEİ

a) Eski Hint Kültüründe Hükümdarın İlahî Menşei

Eski Hint kültüründe krallığın ilahî menşei, “dharma’yı koruma” kutsal görevi bağlamında Tanrı Kral İndra, Varuna ve seçilen ilk ata krala uzanmaktadır. J. W. Perry’ye göre, Hindistan’da erken feodal dönemde, yaklaşık M.Ö. VIII. yüzyıllarda kralın ihtiyar meclisi tarafından seçilmesi, Hint mitolojisinde tanrıların meclisinde seçilen *Tanrıların Kralı İndra* motifi ile kendini göstermektedir.³⁸ Bu dönemde savaşan prenslerin karşısında ve mevcut kast sisteminde savunmasız olan halka karşı babacan tavırlı kral *vispati*, koruyucu ve çoban rolünü üstlenmiştir. Perry, ayrıca yönetimin imparatorluğa doğru ilerlemesine paralel olarak kralların tanrısallaştırılmasının adım adım gerçekleştiğini bildirmektedir. Örneğin önce Mauryalılar

³⁸ John Weir Perry, *Lord of the Four Quarters: The Mythological Kingship*, Paulist Press, New York 1991, p. 115.

kralı “Tanrının sevgilisi” olarak adlandırılmışlar, ardından krallara Büyük Kral (*maharaja*) ve Kurtarıcı (*tratarā*) unvanları verilmiş ve nihayet doğudan gelen Kuşanlar krallarına “Tanrının Oğlu (*devaputra*)” payesini vermişlerdir.

Aryan istilâsını müteakiben ortaya çıkan Arî dönemine ait *Vedalar* (M.Ö. 1250-800)’da Mezopotamya’daki Enlil ve Marduk’un benzeri olarak öne çıkan Tanrılar Kralı İndra, önce Gök Tanrısı’nın, daha sonraki dönemde ise baştanrı olarak kabul edilen Prajapati’nin oğludur ve yıldırım silahını kullandığı *asuralar*’a karşı savaşçı yönü ile öne çıkar.³⁹ Örneğin kutsal içki *Soma*’yı içen İndra’nın öldürdüğü, suları tutan güç ve kuraklık cini olarak görülen *Vritra*, Kuşan sanatında tekrar canlanarak kralın gücünü simgeleyen bir motif olmuştur. Görevi bütün insanlığı zorbalıktan, adaletsizlikten korumak olan krala, Tanrı İndra’ya olduğu gibi saygı göstermek gerektiği için kralların tahta çıkmaları Tanrı İndra’nın kazandığı mitolojik zaferleri temsil eden sembol ve sahnelerle donatılmıştır.⁴⁰

Kşatriya sınıfının gücü temsil eden savaşçı tanrısı İndra’nın yanı sıra Vedic dininin diğer bir kral tanrısı yine bir “evren hükümdarı” olan ve doğruluğu ile bilinen *Varuna*’dır. Vedic dönemin en eski tanrılarında olan Varuna, önceleri toplumda otoritenin, doğru düzen ve doğruluğun temeli olan *rita*’ya sahip olan Gök Tanrısı idi.⁴¹ Bazen kardeşi, annesi *Tanrıça Aditi*’nin diğer oğlu *Mitra* ile birlikte Güneş Tanrısı olarak da gözükten Varuna Rig Veda’da evrenin düzeninin, fizik ve ahlâk kanunlarının koruyucusu iken işlev değiştirerek “Denizlerin Tanrısı” haline gelmiştir. Bütün evren düzenini yönetmesi ile Hint tanruları arasında en ziyade “evren

³⁹ *a.g.e.*, p. 115-116; Korhan Kaya, *Hintlilerde Tanrı*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998, s. 11-14. Kaya eserinde, Ariler’in istila ettikleri Hindistan’da yaşadıkları Asurlular’ın Hint Devaları karşısında menfi karakterler olan Asuralar ile temsil edildiklerinden, oysa İran kökenli Zerdüşt dininin kitabı Avesta’da Hint Asura’sının İran dininin baştanrısı olan Ahura’sı olduğunu; tarihi gelişmelerin mitolojiye nasıl göreceli olarak yansıdığını güzel bir şekilde örneklemektedir. İndra, Avesta’da kötü Devaların başı iken öldürdüğü *Vritra Verethra* “zafer” olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁴⁰ Perry, *a.g.e.*, p. 115, 128-130.

⁴¹ *a.g.e.*, p.120-123; Kaya, *a.g.e.*, s.14. Perry, Gök Tanrısı olan Varuna’nın savaşçı niteliğiyle öne çıkan Fırtına veya Rüzgar Tanrısı İndra karşısında gerilemesini, Mezopotamya dininde, hakkında çok az şey bilinen Gök Tanrısı Anu’nun Enlil (ve Marduk)’in öne çıkmasından sonra önemini kaybetmesi ile karşılaştırmaktadır.

hükümdarı” payesine erişmiş olan Varuna önceleri Mitra’dan üstün bir konumda iken daha sonraki dinî literatürde Mitra güneş, Varuna ise gökteki su elementini simgelediği için Ay Tanrısı haline gelmişlerdir. Yine de hikmet ile hüküm süren Kral Tanrı Varuna, Vedalar’da “ahlâk kanunları”nın efendisi olarak altın zırhı, parlayan giysisi ve etrafında oturan casusları ile tasvir edilmiştir.

Manu Kanunnamesi’nde Hint kralının tek bir tanrı değil, pusulanın gösterdiği yönlere atfedilmiş sekiz büyük tanrı; yani hem bütün, hem de bütünün parçaları olduğu dile getirilmiştir. Bu tanrılar, doğuda İndra, güneydoğuda Ateş Tanrısı Agni, güneyde Ölüm Tanrısı Yama, güneydoğuda Güneş Tanrısı Surya, batıda Varuna, kuzeybatıda Vayu, kuzeyde Kuvera, kuzeydoğuda Soma’dır.⁴²

Anarşi döneminde seçilen ilk ata hükümdar, Hint devlet yönetimi teorisinin kavramsallaştırılmasına hizmet etmiş olan kaynaklardan Arthashastra’da *Manu Vaisvata*, Mahabharata Destanı’nda ise Brahma tarafından seçilen *Manu* olarak belirtilmiştir.⁴³ Hz. Adem gibi “adam” anlamına gelen Manu’nun mitolojik öyküsünde, dharma’nın izlendiği Altın Çağ sonrasında insanların kötülöklere sapmasıyla düzeni yeniden sağlamak için Tanrı Brahma tarafından atanmış ve bütün ortaçağ Hint hükümdarları şecerelerini ona dayandırmışlardır.

Budizm’e göre ise kşatriya sınıfının kökenini oluşturan kral, “bütün halk (*mahajana*) tarafından tasdik edilmiş (*sammata*)” anlamına gelen *Mahasammata*’dır.⁴⁴ Budist Uygurlar’ın en kutsal kitabı niteliği taşıyan ve Uygur Türkçesi’ne de Altın Yaruk olarak tercüme edilen Suvarnaprabhasa Sutra’nın hükümdarlık ve devlet idaresi ile ilgili olan 20. Bölümünde, *Dört Maharaja Tanrıları* hükümdara “*tengri oğlu*” denilmesinin sebebinin, onun gerçekten tanrı (*deva*) veya tanrı oğlu (*devaputra*) olarak kabul edilmesi değil tanrıların onu himaye etmeleri olduğunu açıklamaktadırlar.⁴⁵ Aynı bölümde ele alınan *Rajaşastra* adlı

⁴² Perry, *a.g.e.*, p. 124.

⁴³ *a.g.e.*, p. 125-126.

⁴⁴ *a.g.e.*, p. 127-128.

⁴⁵ Şinasi Tekin, “Altın Yaruk’un XX. Bölümü: İligler Qanlarının Köni Törüsün Aymaq (=Rajaşastra)”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları (Raıyyet Rüsümü: Essays Presented to Halil İncılık on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students)*, Harvard 1987, XI, 146.

esere göre, hükümdarlar, tanrılar tarafından seçilmiş, ana rahmine konulmuş, ana rahminde ve sonrasında tanrılar tarafından korunmuş ve kendilerine güç verilmiş lider kişilerdir. Amelleri doğrultusunda tanrılar âleminde (*trayastrimsa*) doğduklarında tanrılara, insanlar arasında doğduklarında insanlara hükmederler. Hükümdarların tanrılar âleminde doğmalarının sebebi, halka iyi amel işlemeyi öğretmeleridir. Bu sebeple onların tanrılardan üstün konumlandığı görülmektedir.

Hindistan'da yabancı bir hanedan olan ve Budizm'i himaye eden Kuşanlar'da da ilahî menşe ve çakravartin kavramları özellikle ön plana çıkmıştır. İç Asya kavimlerinden Kuşanlar'ın hükümdar unvanlarında "Göğün Oğlu" ifadesinin Sanskritçe karşılığı olan *devaputra* karşımıza çıkmaktadır. S. Levi, bu ifadenin bir Çin kültürü etkisi olarak Kuşanlar'a geçtiği ve Kuşanlar döneminde kaleme alınan Suvarnaprabhasa Sutra'da çok bahsedildiği için Budist edebiyata da geçtiğini düşünmektedir.⁴⁶ Budist ve Arap kültürlerinde dünyaya hükmeden "Göğün Oğlu" dört hükümdar mefhumundan detaylı ve kültürler arası karşılaştırmalı şekilde bahseden Pelliot⁴⁷ Çin imparatorundan bahsedilen Budist metinlerde *devaputra* ifadesinin kullanıldığını ifade etmiştir. Chen de bu durumun Kuşan hükümdarı Kanişka'nın taşıdığı dünyanın dört büyük hükümdarına yönelik sırasıyla Hint, İran, Çin ve Roma hükümdar unvanları olan "*Mahārāja, Rājātirāja, Devaputra, Kaisara*" ifadesi ile teyit edildiğini öne sürmüştür.⁴⁸ Kuşanlar'dan kalma Matura şehrindeki tanrı heykelleriyle geçmiş Kuşan hükümdarlarının heykellerinin birlikte yer aldığı tapınak (*devakula*) ilk olarak M. de Villard tarafından Kuşanlar'ın "hanedanlık kültü" olarak ortaya konmuştur.⁴⁹ Aynı araştırmacı, Kuşanlar'dan önce Hindistan'da kralların tanrısallığı ve buna ilişkin bir kültün bulunmadığına dikkat çekmiştir. Aslında Kuşan tapınaklarının ve hanedan kültürünün en eskisi *Halçayan Sarayı*'nda yer almaktadır. Pugaçenkova bu sarayı "tanrılaştırılmış ataların evi" olarak tespit etmiştir.⁵⁰

⁴⁶ Sylvain Lévi, "Devaputra", *Journal Asiatique*, CCXXIV (1934), 1-21.

⁴⁷ Paul Pelliot, "La Théorie des Quatre Fils du Ciel", *T'oung Pao*, XXII (1923), 97-125.

⁴⁸ Chen, *a.g.m.*, p. 293.

⁴⁹ Verardi, Grossato, *a.g.m.*, p. 230-235.

⁵⁰ *a.g.m.*, p. 242-243.

b) Eski Türk Kültüründe Hükümdarın İlahî Menşei

Türk kültüründe hükümdarın ilahî menşei, soyunu Tanrı'ya dayandırmakla değil, onun Gök Tanrı tarafından dünya düzenini korumak amacı ile yaratılmış ve bu görev için yetkili kılınmış olması ile açıklanmaktadır. Kültigin Yazıtı'nın güney yüzünün ilk satırında yer alan “*tengri teg tengride bolmış türk bilge kagan* (Tanrı gibi, Tanrı tarafından yaratılmış Türk Bilge Kağan)” ifadesi kağanın ilahî menşei en güzel anlatan ifadelerden biridir. Kağanın bu göreve getirilme sebebi, yazıtın aynı yüzünün 9. satırında “*tengri yarlıkadin için özüm kutum bar için*” ifadesiyle “Tanrı bahşettiği için ve “kut”um olduğu için” sözleri ile açıklanmıştır.

Türk devlet telâkkisine göre Tanrı tarafından korunan ve lütfedilen sadece Türk hükümdarı değil, onun yönettiği Türk ülkesi ve halkıdır. Ancak halkın refahı hükümdarın çok çalışması ve iyi yönetimine bağlıdır: “*Açıktır ki Türk halkının adı sanı yok olmasın diye babam hakanı, annem sultanı yücelten Tanrı, (bizlere) ülke bağışlayan Tanrı, Türk halkının adı sanı yok olmasın [diye şahsım, işte o Tanrı] hakan olarak tahta oturttu. Kesinlikle refah içerisindeki bir halkın başına geçmedim...*” (Kültigin Yazıtı, Doğu yüzü 25-26. satır).

Çin kültüründe hükümdarın “Gök” veya “Tanrı” ile ilişkilendirilmesi ve O'ndan aldığı yetki ile devleti yönetmesi, özellikle Batı Chou bronz kaplarında görülen “Gögün oğlu” anlamındaki *tianzi* ve “Gögün yetkisi” anlamındaki *tianming* ifadelerinden tespit edildiği üzere aslı Türk olan Chou Sülalesi ile başlamıştır.⁵¹ Chen, Choular'ın Gök Tanrısı'nın Shanglar'ın en büyük tanrısı olan Di'den farklı olduğunu belirlemekle beraber, hükümdarın yönetme yetkisini Tanrı'dan almasını, “barbar” olarak tanımladığı Choular'ın kendilerine göre daha ileri olan Shang kültürünü işgalini gerektirecek politik bir propaganda aracı olarak ortaya attıkları görüşündedir. Oysa Chou Sülalesi döneminin, Çin felsefesinin, sanatının ve edebiyatının en parlak dönemi olduğu göz önüne alındığında Chen'in görüşü hükümsüz kalır. Bahsedilen bu ilahî yetkinin Türklerde “kut” olarak Hunlardan beri var olması, Chen'in de makalesinde daha sonra kabul ettiği üzere Türklerin Çin kültürüne ve hatta siyaset felsefesine önemli bir etkisi olarak değerlendirilmelidir.

Kuşanlar tarafından kullanılan *devaputra* unvanı, Arap ve Fars kaynaklarına Çin imparatoru için kullanılmak üzere *baghbür*, *faghbür*, *fayfür*, *bagapür*

⁵¹ Chen, *a.g.m.*, p. 289-291.

olarak geçmiştir.⁵² Pelliot ve W. Henning'in de belirttiği gibi bu sözcük Soğdca kelime olan *βayapūr* (*βyprwr*)'dan gelmektedir. Chen, Altay kavimleri de kullanılan İran kökenli bu sözcüğün Çince transkripsiyonununun *mohefu* veya *mofu* olduğunu; ayrıca eski Türk unvanlarından olan *baya*'nın da Farsça kökenli *baga/baya*'dan geldiğini örnekleriyle açıklamıştır.⁵³ M. Ölmez, I. Göktürk Devleti döneminden kalma *Bugut Yazıtı*'nın Soğdca yüzünün Y. Yoshida tarafından yapılan tercümesinde Mukan Kağan'ın adının önüne gelen *baga* (sıfat olarak geldiğinde *βyy* şeklinde) kelimesinin *tengri* ve *tengri teg* ile eşanlamlı olup “kutsal, ilahî, efendi, majeste, sahip, haşmetmeap” olarak çevrilmesinin gerektiğini ileri sürer.⁵⁴ Özgün anlamı “Tanrı'nın oğlu” olan bu unvanın Türkler arasında Çin hükümdarı için daha önce kullanılan *wang* gibi anlam değişimine uğrayıp sadece “boy beyi, hükümdar oğlu” anlamlarında kullanıldığını da ekler.⁵⁵ Ancak Chen'in de altını çizdiği gibi Türk hükümdarlarında “*tengride bolmuş*”, “*tengriken*”, “*tengri ilig*”, “*tengri teg*” gibi Tanrı ile ilişkilendirilen unvanlar olduğu halde “Tanrı'nın oğlu” gibi bir Türkçe unvan kullanılmamıştır.⁵⁶

Türkler'in ilk atası Memlûk döneminde Mısır'da yaşamış Türk tarihçisi Ebubekir b. Abdullah b. Ay-Bek üd Devâdâri tarafından aktarılan bir efsanede ata-mağarasında balçıktan yaratılan *Ay-Atam* olarak anlatılır. P.N. Boratav, Ay-Atam veya Ay-Ata'dan, sadece adı Adem'i çağrıştıran ilk insan değil, “*ilk Türk hükümdarlığını kuran hanedanın dayandığı ilk insan*” olarak bahsetmektedir.⁵⁷ Ay-Atam'ın hükümdarlığına ilişkin elimizde kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Kağan'ın babasının adının Ay-Kağan olması da bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Türk hükümdarlarına devleti yönetmeleri için Tanrı tarafından bahşedilen kut, yine ilahî menşeli bir mefhum olup aşağıdaki bölümde ayrıca incelenmiştir.

⁵² *a.g.m*, p. 293-294. Nitekim Türkçede Çin hükümdarı için “Çin fağfuru” ifadesi sıklıkla kullanılmıştır.

⁵³ *a.g.m*, p. 295-300.

⁵⁴ *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi*, s. 62.

⁵⁵ Chen, *a.g.m*, p. 301-304.

⁵⁶ *a.g.m*, p. 306-309. Chen, “chengli gutu”nun Tanrı'nın oğlu olarak değil, Tanrı tarafından verilen olarak tercüme edileceğini; çok önceden F.W.K. Müller tarafından “kut” olarak okunan “gutu” kelimesinden “oğul” ifadesinin çıkarılamayacağını belirtmektedir.

⁵⁷ Pertev Nail Boratav, *Türk Mitolojisi: Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*, çev. Recep Özbay, Bilge Su Yayıncılık, Ankara 2012, s. 35-36.

DEVLET YÖNETİMİNDE KANUN

Din ve devlet kurumlarının özdeşleştiği toplumlarda devlet yasaları ve dinî kaideler adetâ meczolmuş, bu iki kurum birbirinin varlığını ve gücünü destekler duruma gelmiştir. Devlet düzeni ile din ve devlet ilişkisi hakkında Birûnî'nin eserinde Hint kast sistemine girişinde sarfettiği sözler oldukça dikkat çekicidir. Birûnî eğer üstün karakterli ve sıkıntılı dönemlerde bile halkın desteğini almış bir yönetici tarafından yeni bir siyasi ve sosyal düzen kurulmuşsa bunun toplum nezdinde köklü bir düzen; bir de bu düzen belli bir oranda dine dayanırsa din ve devlet uyumunu “*insanların arzuladıkları her şeyi elde edebilmelerine imkan sağladığı için beşeriyetin ulaştığı en üst nokta*” olacağını zikretmektedir.⁵⁸

Türk töresi dinin önemli bir bölümünü oluşturan ahlâkî değerlerle devlet tarafından uygulanan örfî yasaları bünyesinde uzlaştırmıştır. Bahaeddin Ögel'in Türkler'in devlet yapısı geleneğini tanımlayan somut ve soyut unsurlar arasında saydığı *aile, halk, toprak, kağan, töre ve kut*,⁵⁹ kanaatimizce Türkler'in din geleneğini de oluşturan yapıtaşlarıdır. Zira aile, millet, devlet, vatan ve hükümdar Türk kültüründe kutsal olarak kabul edilmiştir. Ancak din, Türk devletlerinde akıl, bilgi ve muhakemeyle birlikte dengeli ve ölçülü bir şekilde yer almıştır. Ruhban sınıfının devlet yönetimi üzerindeki etkileri, Maniheizm, Budizm gibi yabancı dinlerin kabul edildiği dönemlerde artış göstermiştir.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi kökenini başlıca dinden alan Hint medeniyetinde ise dinî öğreti, kanun ve kast sistemindeki farklı kesimlerin görevleri, hukukları anlamlarını taşıyan *dharma* ise daha karmaşık ve dinî yönü ağır basan bir mefhum olarak karşımıza çıkmaktadır.

a) Hint Devlet Yönetiminde Dharma

Palice *dhamma*, Sanskritçe *dharma* farklı bağlamlarda ve dönemlerde farklı anlama gelen ve çok farklı şekillerde tercüme edilen bir kavramdır: Vedik ritüel, genel anlamda din ve ahlâk, kast kuralları, medenî hukuk veya ceza hukuku gibi. T.W. Rhys Davids'e göre ise *dharma* çok fazla anlam içeren bir kelime olmakla birlikte Latince *forma* kelimesiyle özdeş olup çoğul

⁵⁸ el-Birûnî, *a.g.e.*, s.59.

⁵⁹ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

bir kelime olarak “fenomen ve bilinçlilik hali” anlamlarına gelmektedir.⁶⁰ Davids, bu sözcüğün hiç bir zaman “din” anlamına gelmediği ve “teoloji”den ayrı olduğu, din bağlamında kullanıldığında da “*doğru duygularla hareket eden bir insanın yapması gereken şeyleri*” ifade ettiğini düşünmektedir. Nitekim özellikle Budist metinlerde genellikle dharma’dan “doğruluk” ve “doğruluğa ulaştırıcı öğretisi” anlamını çıkarsamak mümkündür.

Hindu düşüncesine göre insanın içindeki gerçek benlik, dünyevî olaylara asla dahil olmaz.⁶¹ İnsanın gerçek amacı onu bu dünyaya bağlayan benliğini aşarak Üstün Varlık ile bir olmaktır. İşte bu yolda, Hintlilerin en büyük rehberi Hint tarihi boyunca farklı anlamlarda kullanılan dharma’dır. Nasıl tanımlanırsa tanımlansın dharma maddi ve ruhsal; geçici ve ebedi olan arasındaki çelişkiyi çözümlenmeye çalışır.⁶² Ancak Hindu düşüncesinde, bu amaç için zorunlu olduğu düşünülen münzevîliğe engel teşkil eden eylemin kendisinin değil, eyleme eşlik eden tutku ve bağıllık gibi duyguların yok edilebileceği inancı esastır.

Vedik dönemde Tanrı Varuna ve Mitra’nın koruduğu doğa ve toplumun düzenini ifade eden *rita*, daha sonra din adamı brahmanların müdahalesiyle yerini bu düzenin korunması için yapılan adaklar ve törenler vasıtasıyla uygulanması gereken doğru kanunu ifade eden *dharma*’ya bırakmıştır.⁶³ Upanişadlar’da vurgulanan dharma, hem doğa, hem insan için geçerli olan evrensel ve ahlâkî kanunları içermektedir. Makroevren ile mikroevrendeki *atman*’ın birlikliğini temsil eden brahman kast sınıfının yanı sıra, evren (*sat*) düzeni ile uyumu sağlayan ve gerçeği (*satya*) temsil eden dharma’yı yayacak ve koruyacak kşatriya kast sınıfı öne çıkmıştır. Hatta dharma, kşatriya üzerine hükmeden “egemen güç” olarak tanımlanmıştır.⁶⁴

Hint kültüründe öğretisi (*dharma*) ile onun uygulamadaki anlamı olan ahlâk (*artha*) arasındaki farkı anlamak önemlidir. Ahlâk için erdemli davranışlara dayanan emirlerin (*shila*) hayata geçirilmesi gerekir. Birûnî,

⁶⁰ T. W. Rhys Davids, *Eski Hindistan’da Budizm*, çev. Murat İnceayan, Okyanus Yayıncılık, İstanbul 2007, s.243-245.

⁶¹ *The Religion of the Hindus*, p.133-134.

⁶² aynı yer.

⁶³ Perry, *a.g.e.*, p. 124-125.

⁶⁴ aynı yer.

Bhagavad Gita’da yer alan ve dini hukuk tarafından tanımlanmış olan dokuz erdemli davranışı sıralamış ve bunlardan bir çok talî kuralın çıkarıldığını ifade etmiştir:⁶⁵ Öldürmemek, yalan söylememek, çalmamak, zinadan kaçınmak, mal/servet biriktirmemek, sürekli kutsal ve temiz bir yaşam sürmek, emredilen oruç ve perhiz uygulamalarını yerine getirmek ve sade giyinmek, sürekli hamd ve tesbih ile Tanrı’ya bağlılığı sürdürmek, oluş ve yaratılışın kelimesi olan *Om*’u dil ile zikretmeksizin her zaman hatırda tutmak.

Kraliyet kastının ruhban sınıfına göre daha üstün tutulduğu bir çağda doğan Budizm, aslında Hint geleneğine karşı çıkan ortodoks bir öğreti değildir. Zira Buda kast sistemine karşı çıkmadığı ve öğretisi “sosyal reform” olarak değerlendirilemeyeceği gibi kendisi de *dharma* konusunda da bozulan eski düzeni yeniden kurmak üzere geldiğini ifade etmiştir: “*Ben, Kadim Yol’un, Eski Yol’un, önceki Tam-Aydınlanmışlar tarafından takip edildiğini gördüm ve benim takip ettiğim yol da budur*”.⁶⁶ Buda, aynı zamanda kendini *dharma* ile özdeşleştirmiş, ölümünden önce: “*Kanun’u ilan eden, beni görür: Kanun’u (dharma) gör.*” Ve “*Işık olan Zât (atman) ile beraber olun; Zât’i yegane sığınmak edinin, Kanun’u ışık ve sığınmak bilin*”⁶⁷ demiştir.

Budizm’de takip edilmesi gereken bu yolda laiklerin de uyması gereken beş erdemli davranış öldürmemek, çalmamak, bedenin ağgözlülüğüne engel olmak, yalan söylememek ve uyuşturucu madde kullanmamaktır. On erdemli davranıştan dört tanesi bahsedilen beş erdem ilk dördü ile aynıdır. Bunlara ilaveten iftiradan sakınmak, hakaret etmekten ve boş konuşmaktan sakınmak, başkasının sahip olduğu şeye göz dikmemek, kötü niyet beslememek, yanlış fikirlerde ısrar etmemek ve sapkın inançlardan kendini korumak⁶⁸ gereklidir.

Bir Budist’in uyması gereken kurallar ile emirleri içeren *dharma*, bu niteliğiyle Budizm’i benimsemiş devletlerin kanunlarını şekillendirmiş ve başta Aşoka olmak üzere Budizm’e hizmet etmiş hükümdarların *dharma*’ları onların devlet yönetimi, halka hizmet anlayışları ve nasihatlerini içerecek şekilde farklı bir boyuta taşınmıştır. *Dharma*, Aşoka döneminde “iyi

⁶⁵ el-Birûnî, *a.g.e.*, s. 41-42.

⁶⁶ Coomaraswamy, *a.g.e.*, p. 72-73.

⁶⁷ *a.g.e.*, p. 88.

⁶⁸ *a.g.e.*, p. 101-102.

oluşum” ve “kanun”, “kanunu icra etmek anlamına gelmiştir. Hindistan’da sırasıyla laik sınıf, rahip ve keşişler, son olarak da arhatlığa giden yola girmek isteyenler için doğru olanı, yani ne yapılması gerektiğini bildiren dharma ilk kez Aşoka tarafından yasalaştırılarak yürürlüğe konulmuştur.⁶⁹ Aşoka tarafından 2 numaralı sütun buyrukta dharma’nın tanımı şu şekilde yapılmıştır: “*Dhamma iyidir? Ama nedir bu Dhamma? Bir insanın zihninde zehirlerinden (intoxications) başka sahip olduğu, ama çok az miktarda sahip olduğu bir şeydir; bu diğerlerinin hayrına yaptığı işler; merhamet; cömertlik; doğruluk ve saflıktır*”.⁷⁰

Aşoka’nın taş yazıtlara nakşettirdiği *dharma*’sında daha ziyade halka yönelik nasihatler ve buyruklar yer almaktadır. Yazıtlarda herhangi bir yaptırım ve cezadan bahsedilmemesi, Aşoka’nın sadece “Yol”u gösteren ve rehberlik eden Buda Şakyamuni’nin metodunu anımsatmaktadır. Ancak bir hükümdar olduğu için halkına dharma’nın ne olduğu ve neleri yapmak gerektiğini nasihat etmenin dışında dharma’nın ayrıca devlet yönetme metodu olduğundan ve devletin dharma adına neler yapacağından da bahsetmektedir. Aşoka Budizm’i benimsedikten sonra iki buçuk sene laik kaldığı, bu süreyi takip eden senede Budist rahiplerle bir arada yoğun olarak vakit geçirince ülkesini sadece “dharma” ile yönetme kararı aldığını onüçüncü kaya yazıtı buyruğunda bildirmiştir.⁷¹ Burada Kalinga Savaşı’nı anlattıktan sonra toplumdan her kesiminin şiddet, ölüm ve sevdiklerinden ayrılma acısını yaşadığını ve ülkesini artık dharma ile yöneteceğini halkına duyurmuştur.

Aşoka halkına dharma’yı nasihat ederken anne ve babaya saygılı ve şefkatli; dostlara, tanıdıklara, akrabalara, brahmanlara ve münzevilere cömert davranmak gerektiğinden, kendine hâkim olma, kalbin saflığı, minnettarlık ve sadakat gibi duyguların iyiliğinden ve diğer insanlarla cömertçe paylaşılabilirliğinden, insanın yaptığı kötü işleri farketmesi ve vahşilik, acımasızlık, gurur ve öfkeden kaçınması gerektiğinden bahsetmektedir.⁷²

⁶⁹ Rhys Davids, *a.g.e.*, p. 245-249. Aşoka’nın taş yazıtlardaki buyrukları için ayrıca bkz. Ikeda, *a.g.e.*, p. 45-49. Aşağıda bahsedilecek nasihat ve buyruklar bu kaynaklardan aktarılmıştır.

⁷⁰ Rhys Davids, *a.g.e.*, p. 247.

⁷¹ Ikeda, *a.g.e.*, p. 44-45.

⁷² Bu nasihatlerde “...cömertçe davranmak iyidir” ve “...zarar vermek iyi değildir” gibi ifadeler, her kesimin anlayacağı basitlikte ve evrensel niteliktedir. Rhys Davids’in de belirttiği gibi yazıtlarda “Buda” veya “Budizm”den bahsetmemesi, bunların Aşoka tarafından tüm dünya için geçerli evrensel değerler olarak görülmüş ve dile getirilmiştir.

Aşoka'nın dharma adına buyruk olarak bildirdikleri ise bundan böyle hiç bir hayvanın kurban edilmeyeceği, canlılara zarar verilmeyeceği, kazanç amaçlı ayin ve törenlerin düzenlenmeyeceği ve sadece başkalarının dharma ve onun hediyelerini kazanmasına (*dharma sadakası*) yardım edecek törenler düzenleneceği, dharma'nın dünyaya yaymak için rahipler gönderileceği, her sınıf ve her mezhepten insanlara hoşgörü gösterileceği, ülkenin dharma'ya uygun şekilde bayındır hale getirileceği, yeni politikaları devreye koymak için "dharma memurları"nın görevlendirileceği ve beş senede bir eyaletlerde denetleme yapılacağı gibi kurallardır. Görüldüğü üzere Aşoka bu yazıtlarla devletin temel işlevleri ve işleyişini dharma'ya dayandığını ve kendini hizmetine adanmış Budizm dini sebebiyle din odaklı bir devlet kurduğunu yüzyıllar ötesinden bize haykırmaktadır.

Yazıtlarda konumuz açısından dikkat çeken diğer bir mesele de Aşoka'nın kendisinden "Tanrıların Sevgilisi" olarak bahsetmesidir.⁷³ Ayrıca onüçüncü yazıtta Aşoka bütün insanları çocuğu olarak gördüğünden ve kendi çocukları kadar bu dünyadaki herkes için bu dünya ve sonraki hayatta iyilik ve mutluluk istediği ve bunun dharma ile mümkün olacağından bahsetmektedir.⁷⁴ Böylelikle onun başlattığı bütün dünyaya dharma'yı yayma misyoner faaliyetlerinin sebebi ve dayanağı bu sözlerde kayıtlıdır. Bu haliyle bütün dünyaya dharma ile hükmeden bir çakravartin olma gayesini açık bir şekilde ilan etmiştir. Kuşan kralı *Kanişka*, Aşoka'dan sonra Budizm'e hâmilik eden ikinci büyük hükümdar olmakla birlikte Aşoka gibi savaşmayı bırakmamıştır. Yine de Budizm'e yaptığı maddi ve manevi hizmetlerden ötürü dharma'ya uygun şekilde ülkesini yönettiği kaynaklarda geçmektedir.

Dharma, Budist edebiyat ve sanatta genellikle "tekerlek" sembolü ile temsil edilmiştir. Budizm'de tekerlek sembolünün yorumu "Birliğin çoklukla iletişimini sağlayan tekerlek çubukları Buda'lardır ve öğretinin uygulanmasını mümkün kılan ve böylece tekerleğin ilerlemesini sağlayan dış çember de Sangha'dır"⁷⁵ şeklinde yapılmıştır. Kimi zaman Budizm'de

⁷³ Bu ifadeyi Ikeda'nın eserinin İngilizce tercümesinden aldık ("...I, *The Beloved of the Gods...*"), Ikeda, *a.g.e*, p. 45.

⁷⁴ *a.g.e*, p. 46.

⁷⁵ Hüseyin Yılmaz, *Budist Metafizigi*, Hece Yayınları, Ankara 2007, s. 126.

“Buda, dharma ve sangha”ya itikadı temsil eden ve “Üç sığınak” anlamında Tisarana veya “Üç mücevher” anlamında Tiratana (Skr. triratna) olarak da bilinen mefhum,⁷⁶ Budist sanatında üç tekerlek olarak da resmedilmiştir.⁷⁷ (Resim 4). Ayrıca Budizm’de 12 dilimli tekerlek sembolü “yeniden doğum (samsara) çemberi” veya “varoluşlar çarkı”nı temsil etmiştir. Çemberin on iki dilimi nirvana’ya ulaşmak suretiyle çemberden kurtuluşa engel olan on iki nedenden oluşan nedensellik bağına simgeler. Dharma, Budist itikat ve samsara’nın hep tekerlekle temsil edilmesi eski Hint kültüründe yer alan karma, yeniden doğum ve avatar inançları sebebiyle yaşam anlayışı ve tarih algısının döngüsel olması ile ilişkilendirilebilir.

Ayrıca Budizm’de devlet ve sangha arasındaki ilişki; biri güç, diğeri ise doğruluğu sembolize eden ve kökenleri Hint geleneklerine dayanan “iki tekerlek” metaforu ile ele alınmıştır.⁷⁸ Bunlardan ilki politika ve toplum yönetimi, dünya işlerini ve bunları yerine getiren hükümdar ile “dünya hükümdarı” çakravartin’i temsil ederken, ikinci tekerlek nihaî hedefi kurtuluşa ermek olan dünya ötesi işler ile bu konuda rehberlik eden *bhikku* (Budist rahip) ve Buda’ya atıfta bulunmaktadır.⁷⁹ Ancak bu iki tekerleğin her ikisini de çakravartin’e ait semboller olarak kabul eden ve birini hükümdar vasfı ile geçici dünyada sahip olduğu gücü, diğeri ise bodisatva vasfı ile ruhsal anlamda sahip olduğu otorite olarak ele alan görüşler de mevcuttur.⁸⁰

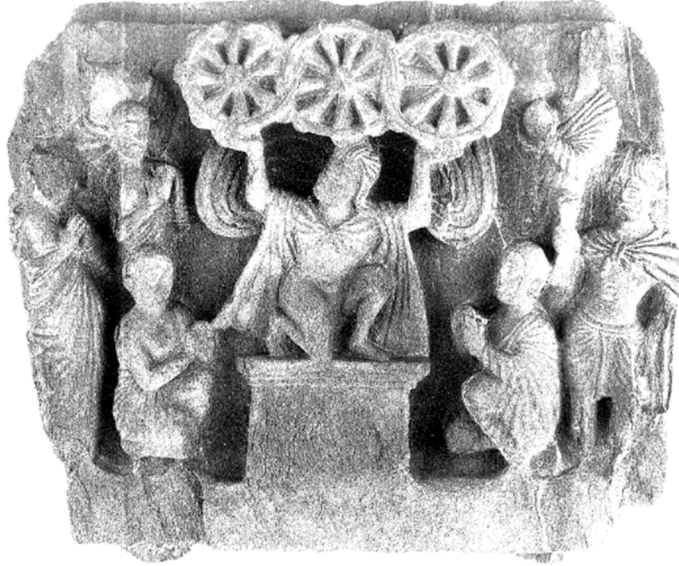
⁷⁶ Walpola Rahula, *What the Buddha Taught*, Grove Press, Inc., New York 1958, p. 2.

⁷⁷ *The World of Buddhism*, ed. H. Bechert, R. Gombrich, Thames & Hudson, Slovenia 2007, p. 18.

⁷⁸ Whalen Lai, “Political Authority: The Two Wheels of the Dharma”, *Buddhist-Christian Studies*, vol.XXX, (2010), p. 171.

⁷⁹ Tambiah, *a.g.e.*, p. 15- 16.

⁸⁰ *a.g.e.*, p. 42.

RESİM 4: Budizm’de Üç Mücevheri Simgeleyen Üç Tekerlek Tasviri, Taş Rölyef Gandara (The World of Buddhism, s.18)

b) Türk Devlet Yönetiminde Töre ve Kut

Kafesoğlu’nun tanımına göre eski Türklerde “devlet” anlamına gelen il “arazisi (ulus) ile, birleşmiş halkı (bodun, kün) ile müşterek idarî ve hukukî nizamı (töre) ile yurdu koruyan ve milleti refah, huzur ve barış içinde yaşatan bir siyasi kuruluş”tur.⁸¹ Devletin varlığını sağlayan ve devam ettiren en önemli unsur, Eski Türkçe törö, türk törösi, eçü apa törösi, el törö⁸² gibi ifadelerle tanımlanan töre (törü) idi. Zira “kanun” manasındaki töre, halkın hak ve hürriyet ile ilgili taleplerini, kamu hukukunu, hükümdarın vazifelerini ve cezaî hükümleri içeren ve “eski Türk sosyal hayatını düzenleyen mecburi” kaideler (normlar) bütünü idi.⁸³ Törünün ana malzemesi İç Asya Türk halkının siyasî ve sosyal düzeninde hâkim olan örfî hukuk (yosun) olup buna kağanın devleti düzene sokması için gerekli emirleri eklenerek “töre”

⁸¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s. 233.

⁸² *Orhun-Uygur Hanlığı*, s. 62.

⁸³ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 246-247.

haline gelirdi.⁸⁴ Dolayısıyla töreyi başta halk, ardından hükümdar ve kurultay düzenlerdi. Orhun Yazıtları'nda il ve töre birbirinden ayrılamayan iki önemli unsurdur. Hükümdarın ilk görevi devleti kurup kanunları koymak ve halkın bu sayede refaha kavuşmasını sağlamaktır. Nitekim Türk yazıtlarının hemen hepsinde kağanın devleti kurmak için yaptığı seferler, kazandığı zaferler kadar devlet kurulunca halkını nasıl düzene soktuğu, kanunları nasıl koyduğundan da bahsedilmektedir.

Asya Hunları'nda Türk töresinin hukukî yönü incelendiğinde ceza teşkilâtı devlet kontrolündeydi ve bu haliyle ceza sistemi sınıflandırmalarının en medenî şekline sahipti.⁸⁵ Adam öldürmek, isyan, vatana hiyanet, başkasının eşyle zina yapmak, bağlı atı çalmak gibi ağır suçların cezası idam iken diğer tür hırsızlıklar, adam yaralamak gibi suçların cezası malî tazminatti.⁸⁶

Türk töresinin mahiyetini en çok Türk hükümdarlarının halka bıraktıkları bengü taşlardan anlamaktayız. Bu yazıtlarda devletlerin tarihinde meydana gelmiş önemli olaylar, mücadeleler, zaferler ve tecrübelerin yanında kağanın faaliyetleri de duyurulmuştur. Ayrıca yazıtlarda geçen Türkler'in Tengri ve evren tasavvurları, Türk hükümdarının sahip olması gereken nitelikleri, onun Türk halkına karşı görevleri gibi dinî, sosyal ve idarî bilgiler bütün bu derin boyutlara sahip olan Türk töresini anlamaya yardımcı olmaktadır. Türk töresi binlerce yıl süren örf, âdet ve inanç sistemi içinde Türkler'in millî kimliklerini yansıtan ve aynı zamanda onu şekillendiren bir vasfı haizdir. Türkler'in Gök Tanrı dini de Türk töresine damgasını vuran ve içkin bir şekilde törede yaşayan millî bir dindir. Nitekim II. Göktürk Devleti'nden miras kalan bengü taşlardaki ifadeler Tengri'nin Türk ili, bodunu ve hükümdarı, Türk halkının birliği, düzeni ve dirliği için ne anlama geldiğini çok net olarak yansıtmaktadır.

Yazıtlarda Türkler'in yeni benimsedikleri dinlere ait izler de bulunmaktadır. I. Göktürk Devleti'nden kalan Soğd ve Sanskrit/Brahmi dillerinde yazılmış *Bugut Yazıtı*'nda yer alan ve ve Y. Yoshida tarafından Soğdca *nwm snk' wst* şeklinde okunan ifade Türkçe'ye "*dinî kanun taşı*" olarak

⁸⁴ Arslan, *Eski Türk Devlet Anlayışı*, s. 121-122. 117-160.

⁸⁵ Arsal, *a.g.e.*, s. 206-208 .

⁸⁶ *a.g.e.*, s. 285-286.

tercüme edilmiştir.⁸⁷ M. Ölmez de “dinî kanun taşı” ifadesinin yazıtın okunamayan Brahmi yüzünde yer aldığı zannedilen Sanskritçe Budist metinden kaynaklandığını düşünmektedir. Eğer bu çözümlemeyi ve yorumu doğru kabul edersek *dharmā* anlamına geçen bu ifadenin kullanılması kanaatimizce Budizm’i benimsemiş olan Taspar Kağan döneminde Türklerin bu yabancı dinin kanunlarını öğrenmeye çalışmakla birlikte henüz tam olarak benimseyemediklerine işaret etmektedir. Bu aşamada yabancı din etkisinin devlet yönetimine ve hukukuna henüz nüfuz etmemiş olduğu düşünülebilir Yazıtta geçen dinî kanun ve öğreti bağlamında Soğdca *nom* kelimesi, Maniheist Uygurlar tarafından da kullanılmıştır.

Türk tarihinde dinin devlet üzerindeki yoğun etkisi Orhun Uygurları’nın Maniheizm’i kabul edip devlet dini ilan ettiği dönemde görülmektedir. Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan döneminde dikildiği düşünülen üç dilli *Karabalgasun Yazıtı*’nın Çince yüzündeki bir kaç satır, bu dinin kabulü ile nasıl bir sosyal düzene geçildiğini göstermektedir. Nimetullah Ma tarafından Çince den yapılan çeviriye göre⁸⁸ yazıtta Mani dininden hak din olarak bahsedilmekte, kağanın ve devletin ileri gelenlerinin geçmiş dinlerinden dolayı duydukları pişmanlık dile getirilmektedir. Artık hayvani gıdaların yenmeyeceği, ağır içkilerin içilmeyeceği, “sıcak kan içmek” yerine yemek pişirileceği ve ülkenin “çarşıma?” alanından çıkarak fazilet diyarına dönüşeceği de bildirilmektedir. Yazıtta Maniheist rahiplerin erdemleri övülmekte, kağanın buyruğu ile memlekette dini öğretmeye çalışmaları ve her bucağa yaymalarından da söz edilmektedir. Dolayısıyla bu dönemde dinî kanunların ve ruhban sınıfının devletin siyaseti, yönetimi ve hukuku üzerindeki yoğun etkisini farketmek kaçınılmazdır. Yazıtın Uygur Türkçesi ile yazılmış yüzünde yer alan ifadelerden biri “*ulug törün yayıp*” olarak okunmuştur.⁸⁹ Buna göre “törö” kelimesinin dinî kanun anlamında da kullanıldığını ve Mani dininin öğretilerinden “büyük kanun” olarak bahsedildiğini söylemek mümkündür.

⁸⁷ *Orhun-Uygur Hanlığı Dönemi*, s.62,66. Daha önce Klyaştorıny ve Livşits’in aynı yazıtı *nwh snk* ‘wst olarak çözümlemeleri ve “Yeni sangharama’yı kurun” anlamına geldiğini ifade etmeleri sebebiyle bu kağanlık döneminde Budist tapınağın inşa edildiği düşünülmüştür.

⁸⁸ *a.g.e.*, s. 232-237.

⁸⁹ *a.g.e.*, s. 218.

Budist Uygurlar döneminden kalan beş yazıta göre ⁹⁰ Budizm'in Türk siyasi tarihine ve hukukuna ne şekilde nüfuz ettiğini değerlendirmek ve Aşoka'nın dharma yazıtları ile karşılaştırmak mümkün değildir. Yalnızca Turfan Uygurları'ndan kalan XIV. yüzyıl Moğol dönemine ait Eski Uygur Türkçesi ve Çince olmak üzere iki dilde yazılmış ve 1275-1334 yılı arasındaki Turfan idikutlarının icraatlerini anlatan ⁹¹ taş yazıtta Budizm'in yoğun etkisinden bahsetmek mümkündür. Örneğin hükümdar ve ailesinden Budist semavî varlıkları ve mefhumların kullanıldığı (*bodhisattva, lotus, Tuşita cenneti, Buda'nın doğduğu Koço,...*) metaforlarla bahsedilmektedir. ⁹² Uygurlar'ın artık Moğol hakimiyetine girdikleri dönemde hakimiyetlerini genişletme imkanı bulunmadığı zamanda bile yazıtta özellikle Koço'nun kuşatılmadan kurtarılmasını anlatan bölümde yapılan çarpışma ve mücadelelerden bahsedilmektedir. Yazıtta On Uygur kağanı seçilerek "altun tamga"yı alan idikutlar, Orhun Yazıtları'nda ifade edildiği şekilde zayıf düşmüş ve fakirleşmiş halkı mutlu ve zengin kılmaya çalışmışlardır. ⁹³ Ancak dharma'nın töre olarak kullanıldığına dair doğrudan bir ifade kullanılmamıştır.

Altun Yaruk'un yukarıda bahsedilen 20. Bölümü, âdeta Budist Uygurlar'ın eski Türk kültüründen tevarüs ettikleri bir devlet düzeni ve idare şeklinden bahsetmektedir. Eğer hükümdar, ülkesinde insanların kötü amel işlemelerine izin verir ve engel olmazsa adalet ortadan kalkar; ülke dağılır, yıkılır; düşmanlarının bozgununa uğrar; doğal felaketler görülür; açlık ve kıtlık başlar; her yerde cinler ve şeytanlar görülür; hastalıklar, ölümler başgösterir. Bu nedenle hükümdar, halkının huzuru ve refahı için onların Budist öğretide yer alan "on iyi amele göre" yaşamasını temin etmelidir. Hükümdar, ülkesi içinde yapılan usulsüz ve kanunsuz işleri, gerekirse tahtı, saltanatı ve canı pahasına, *Rajaşastra* kanununa göre tevkif edip cezalandırmalıdır. Bu şekilde sevaba ulaşıp tanrılar tarafından gözetilmeye devam eder. ⁹⁴

⁹⁰ Peter Zieme, "Uygur Yazısıyla Yazılmış Uygur Yazıtlarına Dair Bazı Düşünceler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1982-1983, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986, s. 230.

⁹¹ Geng Shimin, James Hamilton, "L'inscription ouïgoure de la stèle commémorative des Iduq qut de Qoco", *Turcica*, XIII (1981), 13.

⁹² Zeren, *a.g.e.*, s. 431-432.

⁹³ Shimin, Hamilton, *a.g.m.*, p. 19, bkz. Yazıt, III. Kısım 3-6. satırlar.

⁹⁴ Tekin, *a.g.m.*, s. 133-200.

Kutadgu Bilig’de hükümdar Kün Toğdı’nın temsil ettiği *töre*, adının da işaret ettiği gibi *güneş* e benzetilir:⁹⁵

“İşte bak ben, doğruluk ve kanunum; dikkatlice bakarsan doğru kanunun tabiatları nitelikleri budur.”⁹⁶
(KB, 800)

“Bilge, hakim kişi benim huyumu görüp güneşe benzeterек bu adı koydu.
Güneşe bak, hiç eksilmez dopdoludur, parlaklığı hep aynı şekilde görünür.
Benim de işlerim hep doğruluk ile dolu olup ona benzediğinden hiç eksilmez.

İkinci olarak gün doğunca dünya aydınlanır, bu aydınlık halka ulaşır, kendisi de eksilip yok olmaz.

Üçüncü, güneş doğunca yerleri ısıtır, böylece orada çiçekler açılır ve onbinlerce koku yayılır.

Benim bu kanunum hangi ülkeye ulaşırsa o memleket hep taşlık ve kayalık da olsa, düzene girer.

Benim işlerim işte açıkça budur, benden bütün herkese kısmet ulaşır ve benden her varlık nasiplenir.”⁹⁷
(KB, 824-833)

Eski Türk hükümlerliliğiyle ilgili olarak töre kadar önemli olan bir diğere mefhum da hükümdarın devleti yönetme yetkisini ilahî menşeye bağlayan “*kut*” anlayışıdır. Ruh, saadet, talih, iyi kader, Tanrı lütfu gibi anlamları da içeren kut, siyasi anlam olarak devlet ve devleti idare etmek için Tanrı tarafından lütfedilen yetki ile kazanılan “siyasî hakimiyet” ve “hükümlerlilik” anlamını taşımaktadır.⁹⁸ M. Tezcan’ın da belirttiği gibi kut anlayışının benzerlerini Çin, İran, Hint, Eski Yunan ve Kuşan kültürlerinde bulmak ve onun “*beynelmilel bir idari anlayış biçimi*”⁹⁹ olduğunu, fakat bu mefhumun idrakinde kültüre bağlı farklılıklar bulunduğunu söylemek mümkündür.

⁹⁵ Kafesoglu, *Kutad-gu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, s. 20-21.

⁹⁶ Yusuf Has Hâcib, *a.g.e.*, s. 127.

⁹⁷ *a.g.e.*, s.129.

⁹⁸ Kafesoglu, *Kutad-gu Bilig*, s.33-34.

⁹⁹ Mehmet Tezcan, “Eski İrânlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut ile Münasebeti”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2 (Aralık 2007), s. 180.

Örneğin Türklerde kut'un yanısıra hükümdarın yaptığı her işi Tanrı'nın izni, lütfu, inayetiyle yaptığı inancı Orhun Yazıtları'nda kayıtlıdır.

Kutadgu Bilig'de hükümdar *Kün Toğdı*'nın hâcibi *Ay-Toldı* karakteriyle kişileştirilen devlet ve kut için Ay-Toldı şöyle der:¹⁰⁰

“Top yuvarlanıp, bir yerde durmadığı gibi, devlet ve kutluluk olan ben de kaçır giderim.” (KB, 662)

Ey bahtiyar insan! Sonu olmayan bu kuta, bu devlete inanma; sen kendini kutlu kılmaya çalış.

Akar suyun, söyleyen dilin dünyayı dolaşması gibi bu kut da durmadan ve yorulmadan yürür.

Saadete güvenilmez, o dönektir, vefası yoktur; yürürken uçuverip terkeder, ayağı da kaygandır.” (KB. 668-670)

Kutadgu Bilig'de kut, aya benzetilir ve hükümdarın iktidarının zirvesinde dolunay şeklini alarak “dünya halkını aydınlatır” ve Ay-Toldı ismini alır.¹⁰¹ Bazen ise parlaklığı kaybolup görünmez olur, ancak ardından yine büyümeye başlar:¹⁰²

“Etraflı düşünüp ibret alan ve kainatın sırrını çözmeye çalışanlar benim adımı, huyum sebebi ile aya benzetirler.

Bu ay önce az, küçük doğar; gündün güne büyür ve gitgide yükselir.

Dolunay olunca âlemi aydınlatır ve dünya milletleri ondan ışık alıp faydalanırlar.

Bak ay tamamlanınca en yukarıda olur; tekrar küçülmeye ve güzel yüzü kararmaya başlar.

Parlaklığı gider, yine görünmez olur; tekrar az, küçük olarak doğar, gitgide büyümeye başlar. Ben böyleyim, bazen var olurum, bazen de yok olup görünmem.” (KB 730-735)

Gök Tanrı dininin etrafında şekillenen eski Türk kültürü ve devlet yönetiminde Türk hükümdarına din işlerinde öncülük ve danışmanlık eden *sangha* benzeri bir dini grup, diğer bir deyişle ruhban sınıfı olmamıştır. En

¹⁰⁰ Yusuf Has Hâcib, *a.g.e.*, s. 117.

¹⁰¹ Kafesoglu, *Kutad-gu Bilig*, s. 27.

¹⁰² Yusuf Has Hâcib, *a.g.e.*, s. 122-123.

önemli dinî törenlere başkanlık etmesi sebebiyle din işlerinde de en üst makam olarak görünen Türk hükümdarı, Tanrı'nın verdiği iktidar yetkisi kut ile doğru yönetimi sağlamasında en büyük temeli teşkil eden ve doğru yolu gösteren töreyi bünyesinde birlikte barındırdığı sürece dünyaya hükmedecektir. İşte bu nedenle yüzyıllar boyunca gerek Batı, gerek Doğu Türkleri'nde ortak olarak görülen *kün ay motifi*, Türk devlet telâkkisinin bu durumunun en büyük alâmeti olarak yaşamıştır. (Resim 5)

RESİM 5: Türklerde kün-ay sembolleri (Esin 2001)

DÜNYA HÜKÜMDARLIĞI

a) Hint Kültüründe Dünya Hükümdarı: Çakravartin

Dünya hükümdarı için Hintliler *sarvabhauma* “bütün dünyayı yöneten kişi” ve *çakravartin* “kraliyet tekerleğini harekete geçiren kişi” terimlerini kullanmaktadırlar. Çakravartin kavramı Brahman, Cayna ve Budist inançlarda bulunması nedeniyle farklı Hint inançları arasında ortak olarak görülen bir Hint mefhumu olarak görünmektedir.¹⁰³ Kautilya'nın eserinde sadece bir kez adı geçen çakravartin, Budist *Mahâgovindasutta*'da “kuzeyde geniş, güneyde bir arabanın kutbu gibi sivri olan”¹⁰⁴ dünyayı yöneten mitolojik hükümdarlar *Disampati* ve *Renu*'dan bahsederken sıkça konu edilmiştir.¹⁰⁵ Kautilya'ya göre, hükümdar ülkesini genişletmeye çalışan biri olsa da bir *çakravartin* “dünya hükümdarı” olmayabilir. Ancak burada eskiden Hindistan'ın bir ülkeden ziyade, bir alt-kıta, hatta bir dünya olduğu algısını da

¹⁰³ Hoffman, *a.g.m.*, p. 243; Verardi, Grossato, *a.g.m.*, s. 260.

¹⁰⁴ Bu dünya tanımı bire bir olarak Budist kozmolojide insanların yaşadıkları dünya olan Jambudvîpa'dan başkası değildir. Nobuo Muroga, Kazutaka Unno, “The Buddhist World Map in Japan and Its Contact with European Maps”, *Imago Mundi*, vol. XVI (1962), p. 49.

¹⁰⁵ Hoffman, *a.g.m.*, p.243.

unutmamak gerekir. Uygur Türkçesi metinlerde de *çambudıvıv* olarak geçen *çambudvıpa*,¹⁰⁶ Budist kozmolojisine göre Sumeru Dağı'nın güneyinde yer alan bir kıta olup bizim yaşadığımız dünyayı oluşturmaktadır.¹⁰⁷

Budizm'de Buda'ya ve Budizm'e hizmet etmiş önemli hükümdarlara verilen *çakravartin* unvanı, Budalık (Buda olmak)'tan sonra en önemli mertebedir. Buda'nın *dharma* tekerleğini döndürmesi ile sonu olmayan *samsara* (yeniden doğum döngüsü)'dan kurtulmak mümkün olmuştur. Budizm'de *çakravartin* unvanı, gücün yerine doğruluğu seçen hükümdarı tanımlamaktadır ve bu unvanı taşıyan ilk hükümdar kanlı Kalinga Savaşı'ndan sonra dünyayı güçle değil, doğrulukla almaya karar veren Kral Aşoka olmuştur.¹⁰⁸

Budizm öncesi Brahman inançlarında kozmik çağda dünyanın kurta-ricısı olarak *Pramiti* veya *Kalki* olarak karşımıza çıkan çakravartin, Pali kano-nunda *Mahagovindasutta*, *Mahapadanasutta*, *Lakkhanasutta*, *Makhadevasutta* ve en çok da dünya hükümdarı kavramını açıklayan *Cakkavatti-Sihanada-Sutta* (“çakravartin'in aslan kükremesi”) sutra-larında anlatılmıştır.¹⁰⁹ Budizm'de bahsedilen iki *mahapuruşadan* (“büyük adam”) biri Buda, diğeri ise dünya işleri tekerleğini döndüren çakra-vartin'dir. Bu dünyayı sabitleyen Sumeru Dağı, “doğruluk tekerleği”nin etrafında döndüğü çakravartin'in tahtı ve gücüne benzetilir.¹¹⁰ Çakravartin olmak, kesinlikle Buda olmaktan daha aşağı bir statü olsa da Buda Şakyamuni, çoğu jataka ve kanonik eserlerde önceki hayatlarında bir çakravartin olduğundan, ülkeleri zaptettiğinden, ancak zaferden sonra doğru yönetim ile ne kılıç, ne de sopa kullanmadığından bahsetmektedir.

Tekerleği çevirme sembolünün kökenine gelince, kralın tahta çıkması esnasında yapılan törenlerden biri olan yenilenme töreni *Vajapeya*'da, kral bir direğe sabitlenmiş araba tekerleğini çevirerek toprak, hava ve gök üz-e-rinde hâkimiyetini ilan ederken Tanrı İndra'nın kötü varlıklar karşısındaki zaferini kutlayan at arabaları onun etrafında dönerler.¹¹¹ Budist sutra

¹⁰⁶ Hacer Tokyürek, “Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Maniheizm Terimleri”, *Doktora Tezi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2011, s.386.

¹⁰⁷ Muroga, Unno, *a.g.m.*, p. 49.

¹⁰⁸ Lai, *a.g.m.*, p.172-174.

¹⁰⁹ Hoffman, *a.g.m.*, p. 243.

¹¹⁰ Tambiah, *a.g.e.*, p. 38.

¹¹¹ Perry, *a.g.e.*, p. 115.

Cakkavatti-Sihanada-Sutta'da ise kral yaşlandığı için oğlundan “Aryan geleneğinde” var olduğu gibi “semavî tekerleği” çevirmesini ister. Oğlunun tekerleği çevirmesiyle önce doğuya ilerleyen tekerleğin ardından hükümdar atlar, at arabaları, filler ve askerlerden oluşan ordusuyla birlikte sefere çıkar ve buradaki hükümdarlar ona tâbi olurlar. Tekerlek ardından güneye, batıya ve kuzeye ilerler ve dünya hâkimiyeti tamamlanır.¹¹²

Çakravartin, Budizm’i dünyaya yaymak ve dünyada yaşayan laik toplum içinde Budizm’in beş kuralının uygulanmasını sağlamakla yükümlüdür. Ancak zaferden sonra, zaptettiği ülkelerdeki krallar tahtında oturmaya ve devleti yönetmeye devam etmelidir; zira çakravartin “kralların kralı”dır. Budizm’de dünya hükümdarının en önemli özelliği, Cakkavatti-sihanada-sutta’da yer alan *Kral Dalhanemi* örneğinde olduğu gibi, dört yön üzerindeki yönetimini dharma’ya, ahlâk ve hukuk prensiplerine dayandırması, dışta zafer ve barışı, içte ise güvenliği sağlamasıdır. Çakravartin’in sahip olduğu *yedi mücevher* ise; unvanını aldığı altın tekerlek, fil, siyah hızlı at, ilahî ya da güzel inci, hazine bakanı, kadın cevheri ve sadık bir generaldir.¹¹³ (Resim 6).

Çakravartin’in dinî vasfı haiz olduğu, laik sınıf içerisinde sadece onun için, Buda, *pratyekabuddha* ve *arhat*’lar’a adandığı gibi stupa inşa edilmesinden anlaşılmaktadır. Bunun dışında o, Buda’nın bedeninde olan 32 işarete sahiptir ve doğumu Buda’nın doğumu gibi mucizevi olaylarla doludur.¹¹⁴ Şakyamuni Buda’nın efsanevi hayat hikayesinde bir çileci tarafından Prens Siddharta’nın babasına oğlunun büyük bir hükümdar veya aydınlanmış büyük bir din adamı olacağı müjdesinin verildiğinden bahsedilir. İşte Buda, dünyaya hükmeden çakravartin yerine “aydınlanmış kişi” olmayı tercih etmiştir.¹¹⁵ Gelecek Buda Maitreya da laik olarak kalırsa çakravartin, dünyayı reddederse Buda olacaktır.¹¹⁶

Kral Dalhanemi konusuna dönülecek olursa, kral yaşlandığında ve ölümü yaklaştığında tekerleğinin kaybolması, onun artık bir münzevî olarak yaşaması gerektiği ve krallığı oğluna devretmesi gerektiğine işaret etmektedir. Oğlu kral olduğunda tekerleğin ortaya çıkmaması ise, onun öncelikle

¹¹² *a.g.e.*, p. 131-132.

¹¹³ Tokyürek, *a.g.e.*, s. 190.

¹¹⁴ Hoffman, *a.g.m.*, p. 244.

¹¹⁵ Lai, *a.g.m.*, p. 175.

¹¹⁶ Hoffman, *a.g.m.*, p. 244.

çakravartin'in görevlerini yerine getirmesi gerektiğini göstermektedir. Genç kral bunu yerine getirdiğinde oruç günü (ayın 15. günü) tekerlek, binlerce tekerlek parmağı, eksen ve kenarları ile görünür. Kral sol eline kutsal su ile dolu kabı alır, suyu sağ elindeki tekerleğin üstüne serper ve “*kutsal tekerlek harekete geçsin ve zafer dolu akışımı bulsun!*” der. Tekerlek, kuzey, doğu, güney, batı yönlerinde dönmeye başlar; böylelikle kral ordusu ile birlikte bütün dünyaya dharma'yı yayar ve hâkimiyeti altına alır. O zaman tekerlek saraya döner ve dünya kralının işaretleri olarak yatak odasının kapısının üzerinde asılı kalır. Eğer kral görevlerini yerine getirmez ise dünya bir çok tehlikeye maruz kalacaktır.¹¹⁷

RESİM 6: Çakravartin ve Yedi Cevheri, Kuşan Dönemi Stupa Plakası, Nagarjunikonda (Rosenfield 1965, Fig. 159)

¹¹⁷ a.g.m, p. 244-245.

Kuşan hükümdarları, hükmettiklerini düşündükleri dünyada var olan bir çok dinin tanrı panteonunda yer alan tanrı tasvirlerini ve dört yönde yer alan devletlerin hükümdarlık unvanlarını kullandıkları gibi; İç Asya ve Hindistan gelenek, inanç ve kültür unsurlarının birbirlerine geçişini de sağlamışlardır. Ayrıca hüküm sürdükleri Hindistan'da tüm halkı kucaklamak ve hükümdarlıklarını meşru kılmak adına, Hint mitolojisinde yer alan unsurları kullanarak halkla aralarındaki bağı kuvvetlendirmişler; çakravartin mefhumuna kuvvetli bir vurgu yaparak “yabancı hanedan” olarak bu şekilde kast sistemini yöneten, ama ona dahil olmayan bir yönetici zümre olmuşlardır. Ayrıca Budist tasvir sanatının öncüsü olmuşlar; hatta bu sanat vasıtasıyla hükümdarlık anlayışında eski Hint mitoloji unsurlarını Budizm'e yeniden dahil ederek kendilerinden sonra gelen Budist toplumlara örnek teşkil etmişlerdir.

b) Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi

Türk kültürü ve devlet telâkkisine göre Türk hükümdarı, Tanrı'nın lütfettiği kut sebebiyle “ilahî menşeli” olarak telâkki edilmiş ve bu nedenle cihan hâkimiyeti görevi ona verilmiştir.¹¹⁸ Nitekim Türk millî destanlarında yer alan Alp Er Tunga, Oğuz Han gibi efsanevî hükümdarlar, sadece Türkler'in değil, bütün dünyayı yönetmek için gelmiş dünya hükümdarları olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Türkler'in en büyük atalarından *Alp Er Tunga ajun begi* (dünya hükümdarı)'dir. *Oğuz Kağan* tüm dünyayı ele geçirmek üzere seferlere çıkar ve sonunda bir dünya devleti kurar. Bu örnekler çok eski dönemlerden beri Türkler'in hükümdarlık tasavvurlarının genişliğini ortaya koymaktadır. Kutsal olarak addedilen bu amaç uğruna diğer milletlerle sayısız savaşlar yapılmış; dünyanın dört bucağında bir çok Türk boyu yaşamış ve devletler kurmuşlardır. Türkler'in geniş sınırlara ulaşan mutlak hâkimiyeti altında bir çok halkın birlikte sorunsuzca yaşaması Kutadgu Bilig'de *kurt-kuzu*¹¹⁹, Kültigin Yazıtı'nda ise *ateş-su*¹²⁰ metaforları ile ifade edilmiştir. Türk hükümdarlara mahsus bu devlet yönetme becerisi, onları dünya hükümdarı yapan önemli vasıflardan biri olmalıdır.

¹¹⁸ Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, s. 113-119.

¹¹⁹ KB 461. Beyit. Yusuf Has Hacib, *a.g.e.*, s. 160-161.

¹²⁰ Kültigin Yazıtı Doğu Yüzü 27. satır. *Orhun-Uygur Hanlığı Dönemi*, s. 96.

Türk tarihinde “dünya hükümdarı” idealine en fazla boyları birleştiren ve geniş bir coğrafyada tek başına hükmeden Büyük Hun Devleti hakanı *Mo'tun* zamanında yaklaşılmıştır. Boy beyi konumundaki babası Tou'man'ı bertaraf ederek nasıl bir dünya hükümdarlığı kurduğu Çin tarihi kayıtlarından yola çıkarak aydınlığa kavuşturulmuştur. Onun efsanevi Oğuz Han'ı yaratan tarihi kişilik olduğu hakkında da pek çok görüş bulunmaktadır.¹²¹

Türk yazıtlarında Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi en açık şekilde zikredilmiştir:

“İşte ilahî Mukan Kağan ile ilahî Maga-Tatpar Kağan doğudan batıya kadar tüm dünyanın hükümdarıydı”.¹²²

(Bugut Yazıtı, Soğdca Yüzü 3-4. satır)

“Doğuda güneşin doğduğu yere, güneyde aydınlığın ortasına, batıda güneşin battığı yere, kuzeyde karanlığın ortasına kadar, bu (sınırların) içerisindeki halkın tamamı bana bağlıdır. Bu kadar halkın tamamını düzene soktum”.¹²³

(Kültigin Yazıtı, Güney yüzü 2-3. satır)

Türk hükümdarının yönetim merkezini ifade eden “ordu”su ve otağı, bir mikrokozmos modeli¹²⁴ ve dünyanın da “orda”sı, merkezi olarak tasavvur edilmiştir. Ötüken, Orhun Yazıtları'nda Türkler'in ebediyen yaşamaları için devletlerini yönetmelerinin şart olduğu kutsal merkez olarak ifade edilmiştir. Eski Türk hükümlerine göre Gök Tanrı'dan alınan siyasî hâkimiyet dünyanın dört cihetine yayılmakta ve dünyanın dört tarafı birden Türk hükümdarının idaresine verilmekteydi. Asya ve Avrupa Hunları'nda 4 köşe ve Göktürkler'deki 4 *bulung* terimleri bu hâkimiyet mefhumunu ifade etmektedir.¹²⁵ Eski Türk şehirlerinin dört köşe planı, dört cihet nazariyesiyle de uyumludur.

Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Kağan'ın dünya hâkimi olmak için çıktığı seferlerde ilahî bir yardım olarak gök yeledi erkek kurdun ona yol

¹²¹ Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti*, s. 98.

¹²² *Orhun-Uygur Hanlığı Dönemi*, s. 69.

¹²³ *a.g.e.*, s. 18.

¹²⁴ Esin, *Turkic and Ilkhanid*, s. 96.

¹²⁵ Donuk, *a.g.e.*, s. 27-28.

gösterdiği anlatılmaktadır.¹²⁶ Onun ve oğullarının dünya hakimiyetine sahip olması ise, nazırı Uluğ Türük'ün rüyasında gün doğusundan gün batısına kadar uzanan altın bir yay ve bu yaydan çıkan üç gümüş ok görmesiyle malum olunur ve bu niyetle Uluğ Türük dilekte bulunur: “-*Gök Tanrı, rüyamda ne verdiyse onu gerçek yapısın! Bütün yeryüzünü de senin soyuna versin!*”¹²⁷

Hint kültüründen alıntı olarak yedi mücevhere sahip olan çakravartin anlayışı, Budist Uygurlar arasında da *yiti erdinileri* olan *altun tilgenlig cakravart ilig kan* (“altın tekerlekli dünya hanı”) olarak yerini almıştır.¹²⁸ Uygur Budist metinlerinden özellikle *Altun Yaruk*'ta çakravartin ile ilgili bir çok açıklama yer almaktadır: (AY/395/12-16) “Eğer altın tekerlekli Cakravartin hanlar nice-den beri yeryüzünde varsa o zamana kadar yedi cevheri de yok edemez.” (AY/314-315/21-25-1-2) “Altın tekerlekli Cakravartī han sayısız kotī sayısınca topluluk ile çevrelendi. İbadet etti, sayısız cevherler için süslü beyaz üstadi tepesinde tuttuğu görüldü”¹²⁹

Budist Uygurlar'ın en önemli dini kitabı olan *Altun Yaruk*'un siyasi fikirler içeren tek Budist eser olduğu ve hükümdarların ilahî menşei tezini önceki Hint geleneklerinden farklı bir şekilde savunduğu dile getirilmiştir.¹³⁰

Kutadgu Bilig'de de dharma tekerleğinde olduğu gibi evren, felek döndükçe zaman geçer, hayat devam eder. E. Esin ekliptik düzlemi döndüren *ejder (evren)* motifini evrensel tekerleği tutan, zaman, kader ve ölümü belirleyen eski Hint tanrısı *Kāla* inancı ile karşılaştırmış ve bu kültürün Turfan Uygurları arasına IX.-X. yüzyıllarda girdiğinden bahsetmiştir.¹³¹ Ona göre kutunu ekliptiğin dönüşünden alan *Kün-Toğdı*¹³² da işte bu yüzden tekerlek sahibi ve dünya hükümdarıdır.

¹²⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, I, s. 286.

¹²⁷ *a.g.e.*, s. 285.

¹²⁸ Tokyürek, *a.g.e.*, s. 190-192.

¹²⁹ *a.g.e.*, s. 192.

¹³⁰ Ram Charidhra Prasad Singh, *Kingship in Northern India*, Motilal Banarsidass, Delhi 1968, p. 24.

¹³¹ Emel Esin, “The Religious Terminology of Kutadghu Bilig (The Blissful Sapience: A Turkish Versified Allegory Dated in H. 462/1070)”, *Miscellanea Mediaevalia*, Band 13/2: Sprache und Erkenntnis im Mittelalter, Walter De Gruyter, Berlin-New York 1981, p. 834.

¹³² KB 92. beyit: *bolu birdi evren ilig birdi taht* (Yusuf Has Hacib, *a.g.e.*, s. 106).

Çakravartin'in Türk kültürüne, özellikle sanat alanına yansımaları konusunda araştırma yapan Esin, bu kavramın Türk evrensel hükümdar anlayışı ile örtüştüğünü vurgulamış ve çakravartin'in evreni tasvir eden mandala kavramı ile beraber Türkler'in Budizm'i benimsemesinden sonra Türk sanatı ikonografisine, özellikle hükümdar ve maiyetinin yer aldıkları sahnelere ne denli etki ettiğini en güzel örnekleri ile ortaya koymuştur.¹³³

SONUÇ

Eski Türk ve Hint kültürlerinde hükümdarlığa ilişkin kanun, hükümdarın ilahî niteliği, menşei ve devlet yönetme yetkisi, dünya hükümdarlığı gibi benzer mefhumlar ile semboller var olmakla birlikte bunlarda temel farklılıklar bulunmaktadır.

1) Kanuna ilişkin mefhum ve semboller:

Hint kültüründe farklı anlamlarda kullanılan *dharma*, devletin temelini oluşturan ve devlet yönetiminin dayandığı "kanun" olarak kullanıldığında bile dinî unsurlar içermektedir. Budist Hint kültürü kapsamında bünyesinde doğruluk, eşitlik, merhamet, hoşgörü gibi ahlâkî unsurların öne çıktığı *dharma* benliği yok sayan Budist inanca uygun olarak evrensel ve tüm insanlığı kucaklayan bir mahiyete bürünmüştür. Budizm'i himaye eden en önemli hükümdar Aşoka'nın yazıtları, dünyevi meseleler kadar dini hayat ile ilgili idealler ve faaliyetlere yer verdiği gibi yazıtlarda millettten ziyade bir cemaate sesleniş vasfı haizdir.

Türk devletinin "kanun"u olan töreye gelince dünyanın yaratılışından sonra siyasi iktidar ile birlikte ortaya çıkan bu mefhum, akıl ve bilgiye dayandırılmış, böylelikle Türkler'in benimsediği dinlerin ve devlet yönetme yetkisine sahip hükümdarın üstünde tutulmuştur.¹³⁴ Bu ölümsüz yazıtlarda Tengri'nin sıklıkla zikredilmesi ve O'nun Kâdir-i Mutlak yapısına işaret edilmesine rağmen Türk hükümdarı, kendisine verilen ilahî yetkinin ve görevinin tamamıyla bilincinde olan ve bu görevi şahsi nitelikleri sayesinde

¹³³ Esin, *Turkic and Ilkhanid*, s. 86-132.

¹³⁴ Kafesoğlu, Türk töresinin dinden uzak olan veçhesi sebebiyle Kutadgu Bilig'de Hint-İran tesiri olmadığından bahsetmektedir (Kafesoğlu, *Kutad-gu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, s.35-37).

çalışarak yerine getirmeye çalışan akılcı bir devlet adamı ve başkomutan hüviyetindedir. İşte tam da bu sebeple, binlerce yıl boyunca Türkler'in kimliğini koruyan, millî unsurlar içeren ve yazıtlardan millî bir şuurla haykıran Türk kağanları Türk töresinin bu dünya yıkılmadıkça ayakta kalacağını ifade etmişlerdir.

Bugut Yazıtı'nda görüldüğü üzere, yabancı dinlerin benimsendiği ilk dönemlerde yazılmış az sayıdaki Türk yazıtlarında dinî kanunlardan bahsedilmiştir. Örneğin Aşoka Yazıtları dine geniş veren karakteriyle bu yazıda incelenmemiş olan Böğü Kağan'ın VIII. yüzyıl ortasından benimsediği Maniheizm'in nasıl devlet dini olduğunu aktaran Karabalgasun Yazıtı'nı andırmaktadır.

Kanunun dharma'nın sembolü olan tekerlek ve güneş tekerleği, Türk kültüründe Kutadgu Bilig'den gördüğümüz üzere töreyi temsil eden hükümdarın her yeri eşit aydınlatan güneş sembolü ile oldukça benzeşmektedir. Hukuki anlamda ise dharma'nın temel yasakları ve töre için en ağır sayılan suçlar evrensel ölçütler dolayısıyla örtüşmektedir.

2) Hükümdarlığa ilişkin mefhum ve semboller:

Çoğu kültürde olduğu gibi eski Türk ve Hint kültürlerinde de hükümdarın ilahî menşei olduğu anlayışı ortaktır. Ancak Hint kültüründe hükümdar farklı dönemlerde önem kazanan farklı tanrılarla özdeşleştirilmiştir. Türklerde ise hükümdarın soyunun mitolojik bir tanrıya dayandırılması söz konusu olmadığı gibi o "Tanrı'nın oğlu" olarak da görülmemiştir. Hükümdar "Tanrı tarafından yaratıldığı, seçildiği ve ilahî yetki ile donatıldığı" için ilahî menşeye sahiptir. Ancak Manu ve Ay-Atam'da görüldüğü üzere her iki kültürde de ilk ata-hükümdar inancı mevcuttur.

Kutadgu Bilig'de "siyasî hakimiyet" anlamındaki "kut" için kullanılan "ay" metaforu, Kral Dalhanemi hikayesinde yeni kralın icraatlerini görmeden önce görünmez olan tekerlek metaforu ile oldukça benzeşmektedir. Dolayısıyla devleti yönetme yetkisini simgeleyen gerek kut, gerek tekerlek sembolleri, her iki kültürde bu yetkinin hükümdarın nitelikleri ve faaliyetleri ile bire bir bağlantılı olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda arslan her iki kültürde hükümdar ile ilgili bir sembol olarak karşımıza çıkmaktadır.

3) Dünya hükümdarı ve sembolleri:

“Dünya hükümdarı” ve dünyanın en büyük dört semavi hükümdarı kavramları Türk, Çin, İran, Roma/Bizans ve Arap devletlerinde görülen bir anlayıştır. Çakravartin mefhumu ile Türkler’in cihan hakimiyeti mefkûresi önemli ölçüde benzeşmektedir. Her ikisinde de tüm dünya halkının dharmaya veya töre kapsamında, doğru ve adil bir biçimde yönetilmesi esastır.

Hint kültüründe Budizm’den önce de var olan, ancak Budizm ile birlikte kutsal metinlerde oldukça sıklıkla karşılaşılan *çakravartin* kavramı, aynen dharmada olduğu gibi mutlak surette dinî bir anlam içermektedir. Ancak Budizm’in Hindistan’daki tarihinde sadece Aşoka örneğinde görülen bu durum, Budizm’i yüksek derecede himaye eden ikinci hükümdar olan Kanişka döneminde bile rastlanmamaktadır. Dolayısıyla çakravartin idealize edilmiş bir kavram olmakla birlikte tarihî gerçekliği sorgulanabilir durumdadır. Türklerde ise, yalnızca Alp Er Tunga ve Oğuz Kağan örneklerinde değil, Türk bengu taş yazıtlarında da karşımıza çıkan Türk hükümdarının dört yön üzerine hakimiyet kurmak üzere verdiği savaşlar ve düzenlediği kanunlar, bu mefkûrenin sadece bir ideal değil, uğrunda mücadele edilen tarihi bir gerçek olduğunu göstermektedir.

Hunlar’da hükümdarın en yakın yardımcıları olan ve dört yöndeki başlıca dört ile hakim beylere "dört köşe" denmesi, Budist kozmolojide dünyanın dört krallığa bölünmesi ve dört yönü koruyan dört *lokapala* tarafından korunması ile oldukça benzemektedir.¹³⁵

Sonuç olarak, çalışmada ele alınan yazın ve sanat örnekleri, Eski Türk ve Hint kültürlerinde hükümdarlık konusunu aydınlatmak için bir başlangıç teşkil etse de tüm konuyu çözümlmek için yeterli değildir. Örneklerinden bahsedildiği gibi benzer sembol ve mefhumların bir çok medeniyette birden görülmesi; bunların kökeni, etkileşimin yönü ve boyutları gibi konularda ancak temkinli bir şekilde yorum yapmayı gerektirmektedir. Kültür tarihi çalışmalarının genel bir problemi olan bu durum sebebiyle makalede kısıtlı sayıdaki örnekler üzerinden genel ve çok iddialı olmayan bir sonuca varılmaya çalışılmıştır. Örneğin dharmaya ve çakravartin,

¹³⁵ Emel Esin, “Burkan ve Mani Dinleri Çevresinde Türk San’atı (Doğu Türkistan ve Kansu’da)”, *Türk Kültürü El Kitabı İslâmiyetten Önceki Türk San’atı Hakkında Araştırmalar*, II/ Ia, 346.

Türkler'in Budizm'e girişi ile Türk kültürüne girmiş olmakla birlikte, bu dönemde Türk millî değerleri olan töre ve Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi ile birlikte nasıl değerlendirildiği ve meczolduğu konusunda kaynaklar sessiz kalmakta ve yerlerini tarihçinin yorumuna bırakmaktadırlar. Öte yandan eski bir Hint mefhumu olan çakravartin'in bir İç Asya kavmi olan Kuşanlar tarafından Budist çerçevede yeniden canlandırılması, Hint kültürü üzerinde İç Asya tesirini düşündürmektedir. Bu kültür etkileşimine dair daha ileri analiz çalışmaları ve aynı mefhumlar kapsamında görülen iki tekerlekli araba, evren gibi sembollerin her iki kültürdeki yeri ve önemi başka bir çalışmanın konusu olacaktır.

KAYNAKÇA

- ARSAL, Sadri Maksudi, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1947.
- ARSLAN, Mahmut, *Eski Türk Devlet Anlayışı ve Kutadgu Bilig*, (1982 Sosyoloji Konferansları Ayrı Basım), İstanbul 1984, s.117-160.
- , "Kutadgu-Bilig'de Ahlak ve Siyaset Felsefesi", *Sosyolojik Konferansları Dergisi*, XXI (1986), s. 23-49.
- BORATAV, Pertev Nail, *Türk Mitolojisi: Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*, çev. Recep Özbay, Bilge Su Yayıncılık, Ankara 2012.
- CHEN, Sanping, "Son of Heaven and Son of God: Interactions among Ancient Asiatic Cultures Regarding Sacral Kingship and Theophoric Names", *Journal of the Royal Asiatic Society*, XII/ 3 (November 2002), p. 289-325.
- CHING, Julia, "Son of Heaven: Sacral Kingship in Ancient China", T'oung Pao, Second Series, c.83, Facs. I/3, State and Ritual in China (1997), p. 3-41.
- COOMARAWAMY, Ananda K., *Hinduizm ve Budizm*, çev. İsmail Taşpınar, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000.

- DONUK, Abdülkadir, *Türk Hükümdarı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1990.
- DURMUŞ, İlhami, “Arkeolojik Kalıntı, Buluntu ve Yazılı Belgelere Göre Köl Tigin-Bilge Kağan Anıtlıkları ve Bu Anıtlıklardaki Türk Kültür Unsurları”, *Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi*, 2007/1, s. 35-58.
- EL-BİRÜNÎ, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, çev. K. Burslan, haz. A.İ.Yitik, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.
- ESIN, Emel, “Burkan ve Mani Dinleri Çevresinde Türk San’atı (Doğu Türkistan ve Kansu’da)”, *Türk Kültürü El Kitabı-İslâmiyetten Önceki Türk San’atı Hakkında Araştırmalar-*, ed. H. İnalçık, vd., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, II/ Ia, 311-416.
- , “The Religious Terminology of Qutadghu Bilig (The Blissful Sapience: A Turkish Versified Allegory Dated in H. 462/1070)”, *Miscellanea Mediaevalia*, Band 13/2: Sprache und Erkenntnis im Mittelalter, Walter De Gruyter, Berlin-New York 1981, p.831-837.
- , “Turkic and Ilkhanid Universal Monarch Representations and the Cakravartin”, *Proceedings of the Twenty-Sixth International Congress of Orientalists, New Delhi 4-10th January, 1964*, Organising Committee XXVI International Congress of Orientalists, Rabindra Bhavan, New Delhi 1968, vol. II, p. 86-132.
- , *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2001.
- HOFFMAN, Helmut, “King and Kingship in Indian Civilization”, *East and West*, vol.IV/ 4 (January 1954), p. 239-246.
- IKEDA, Daisaku Ikeda, *Buddhism, The First Millenium*, çev.B.Watson, Kodansha International Ltd., Harper & Row, Tokyo, San Fransisco, New York 1977.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Kutad-gu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1980.
- , *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.
- KAYA, Korhan, *Hinlilerde Tanrı*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1998.
- LAI, Whalen “Political Authority: The Two Wheels of the Dharma”, *Buddhist-Christian Studies*, Vol.30 (2010), p. 171-186.
- LÉVI, Sylvain, “Devaputra”, *Journal Asiatique*, vol. CCXXIV (1934), 1-21.
- MENSCHING, Gustav, *Din Sosyolojisi. Din, Kültür ve Toplum İlişkileri*, çev. Mehmet Aydın, 3. Baskı, Literatürk Yayınları, Konya 2012.

- MUROGA, Nobuo, UNNO, Kazutaka, "The Buddhist World Map in Japan and Its Contact with European Maps", *Imago Mundi*, Vol. XVI (1962), 49-69.
- Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*, haz. Mehmet Ölmez, Bilgesu Yayınları, Ankara 2012.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010.
- , *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- PALABIYIK, M. Hanefi, "Hint Dinleri ve İslam", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri (31 Ekim-1 Kasım 2002)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. 275-336.
- PELLIOT, Paul, "La Théorie des Quatre Fils du Ciel", *T'oung Pao*, XXII (1923), 97-125.
- PERRY, John Weir, *Lord of the Four Quarters. The Mythological Kingship*, Paulist Press, New York 1991.
- RAHULA, Walpola, *What the Buddha Taught*, Grove Press, Inc., New York 1958.
- RHYS DAVIDS, T.W., *Eski Hindistan'da Budizm*, çev. Murat İnceyan, Okyanus Yayıncılık, İstanbul 2007.
- ROSENFELD, John M., *The Dynastic Arts of the Kushans*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles 1965.
- SHIMIN, Geng, HAMILTON, James, "L'inscription Ouïgoure de la Stèle Commémorative des Iduq qut de Qoco", *Turcica*, XIII (1981), p. 10-54.
- SINGH, Ram Charidhra Prasad, *Kingship in Northern India*, Motilal Banarsidass, Delhi 1968.
- TAMBIAH, S.J., *World Conqueror and World Renouncer, A Study of Buddhism and Polity in Thailand Against a Historical Background*, Cambridge University Press, New York 1976.
- TEKİN, Şinasi, "Altun Yaruk'un 20. Bölümü: İligler Qanlarının Köni Törüsün Aymaq (=Rajaştra)", *Türklük Bilgisi Araştırmaları (Raiyyet Rüşümü: Essays Presented to Halil İnalçık on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students)*, Harvard 1987, XI, s. 133-200.
- TEZCAN, Mehmet, "Eski İrânlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut ile Münasebeti", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2 (Aralık 2000), s. 167-193.

- The Religion of the Hindus*, Ed. K. W. Morgan, The Ronald Press Company, New York 1953.
- The World of Buddhism*, Ed. H. Bechert, R. Gombrich, Thames & Hudson, Slovenia 2007.
- TOKYÜREK, Hacer, “Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Maniheizm Terimleri”, *Doktora Tezi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2011.
- TURAN, Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.
- VERARDI, Giovanni, GROSSATO, Alessandro, “The Kushana Emperors as Cakravartins Dynastic Art and Cults in India and Central Asia”, *East and West*, Vol. XXIII/1-4 (December 1983), 225-294.
- YILMAZ, Hüseyin Yılmaz, *Budist Metafizigi*, Hece Yayınları, Ankara 2007.
- YUSUF HAS HÂCİB, *Hâcib Böyle Dedi- Kutadgu Bilig'den Seçmeler*, haz. Kemal Yavuz, Mostar Yayıncılık, İstanbul 2012.
- ZEREN, Münevver Ebru, “Maniheizm ve Budizm’in Uygurlar’ın Kültür Hayatına Etkileri”, *Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, İstanbul 2015.
- ZIEME, Peter, “Uygur Yazısıyla Yazılmış Uygur Yazıtlarına Dair Bazı Düşünceler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten (1982-1983)*, Ankara 1986, s. 229-237.
- (Çevrimiçi),
<https://en.wikipedia.org/wiki/Kurukshehra#/media/File:Kurukshehra.jpg>, 06.04.2016.
- (Çevrimiçi),
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kushan_Emperor_Vima_Kadphises_on_Throne_-_Circa_1st_Century_CE_-_Mat_-_ACCN_12-215_-_Government_Museum_-_Mathura_2013-02-24_5898.JPG, 06.04.2016.
- (Çevrimiçi), <http://onturk.org/2012/02/09/sivet-ulan-mezar-kulliyesi/>, 06.04.2016

“SOVEREIGNTY RELATED CONCEPTS IN ANCIENT TURKIC AND INDIAN CULTURES”

Abstract

There are a lot of similarities regarding monarchical state administration and sovereignty among several ancient peoples' cultures. But the similarities of some related concepts and symbols between ancient Turkic and Indian cultures are very striking when we compare the principal works related to sovereignty in Buddhism and Indian culture, the inscriptions of King Aśoka with Turkic inscriptions and Kutadgu Bilig. Among them, dharma which means “religious doctrine” and “law” mainly but holds multiple other meanings mach up to some extend with töre, the most important principle of state administration in Turks' culture. However, there are important differences in terms of the role of religion within state administration and national consciousness. The first appearance of the sovereign, his place and roles within the society, his personal qualifications and his divine origin also shows many similarities besides serious differences. Finally, world sovereignty concept among Turks, expressed as “Turk's world sovereignty ideal” resembles the chakravartin concept in Indian culture and Buddhism. Important symbols regarding sovereignty related concepts are wheel, sun, moon and lion while the explanation of the origin and meaning of these symbols within the mentioned sources also show striking similarities.

Keywords

Turkic, Indian, Culture, Buddhism, sovereignty, world sovereign.